İslâm İktisadında Vergiler

Mustafa Özkan

SAMER
KSÜ Siyer-i Nebi Araştırmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi

İslâm İktisadında Vergiler

— Hicri III. Asır Sonlarına Kadar Telif Edilen Harâc ve Emvâl Kitapları Bağlamında —

Mustafa Özkan

SAMER
KSÜ Siyer-i Nebi Araştırmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi

Kitap Adı	:	İslâm İktisadında Vergiler
Yazar	:	Mustafa Özkan
ISBN	:	978-975-6497-54-8
SAMER Yayınları	:	24
Editör	:	Prof. Dr. Adnan Demircan
Dizgi	:	SAMER
Kapak	:	SAMER
Genel Yayın Yönetmeni	:	Doç. Dr. Feyza Betül Köse

KSÜ Siyer-i Nebi Araştırmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi

SAMER Yayınları

Adres : KSÜ Avşar Kampüsü
Onikişubat/Kahramanmaraş

İletişim : 0344 300 47 59

e-posta : samer@ksu.edu.tr

Kahramanmaraş-2019

Bu kitap, "Hicri III. Asır Sonlarına Kadar Telif Edilen Harâc ve Emvâl Kitapları Bağlamında İslâm İktisadında Vergiler" adlı yüksek lisans tezinin gözden geçirilmiş yayım halidir.

İÇİNDEKİLER

— ÜÇÜNCÜ BÖLÜM —

VERGİ TOPLAMA USÛLLERİ VE HARCAMA YERLERİ

ÖNSÖZ

Kamusal düzeni etkileyen etmenlerin başında vergiler gelmektedir. Eski çağlardan beri vergiler büyük sorunların, savaşların temelinde yer almış, dünya tarihinin seyrine etki eden olayların arka planında yer edinmiştir. Vergilendirme sistemi kamusal alanın düzenlenmesi ve buna bağlı olarak medeniyetlerin gelişiminde de etkin rol oynamıştır. Çeşitli toplumlar ve medeniyetler vergi konularında birbirlerini emsal almış ve çoğu zaman seleflerinin veya komşularının sistemlerini kendilerine göre yeniden düzenlemişlerdir. Verginin çeşitleri ve türleri yerel yönetim ve anlayışlara bağlı olmakla birlikte vergilendirme uygulaması toplumların çoğunda mevcuttur.

Farklı toplulukların, devletlerin birbirlerini etkiledikleri vergi sistemleri genel olarak maliye alanında incelenmiştir. Ayrıca iktisat tarihinden söz eden yazarların yanı sıra siyasi tarihi konu edinenler tarafından da vergiler ele alınmıştır. İlahî dinler tarafından ortaya konulan vergi düzenlemeleri ise o dinlerin hukuk metinlerinde konu edinilmiştir.

İslâm'ın emrettiği iktisadî düzen ve vergi sistemi Medine dönemiyle birlikte sistemli bir yapıya bürünmeye başlamıştır. Giderek devletleşen İslâm toplumu, yeni durum ve oluşumlarla karşılaşmış ve bunlara uygun mali çözümler getirmeye çalışmıştır. İşte zaman içerisinde gerçekleştirilen uygulamalar *harâc* ve *emvâl* literatürünün de ortaya çıkmasını sağlamıştır. Klasik dönemde telif edilen eserler, mali uygulamaların örneklerini rivayetler üzerinden bir araya getirmiştir.

Bu çalışmada klasik dönemde telif edilen kurucu eserlerin bir araya getirilmesiyle vergi sistemi hakkındaki uygulamaları aktaran rivayetler ve mü-

elliflerin görüşleri ele alınacaktır. Söz konusu eserler ve rivayetler değerlendirilirken karşılaştırmalı bir yöntem izlenmeye gayret edilecektir.

Çalışmanın ortaya çıkmasında ve yazım sürecinde desteğini esirgemeyen Prof. Dr. Adnan Demircan'a; lisans eğitimimden itibaren yakın ilgi ve desteğini gördüğüm Prof. Dr. M. Mahfuz Söylemez' e; eserin her aşamasında rehberlik eden ve beni cesaretlendiren Doç. Dr. Mehmet Alıcı'ya teşekkürü borç bilirim. Ayrıca yazım aşamasında değerli görüşleriyle katkı sunan Firdevs Eskin'e, Abdurrahman Demirci'ye, Bilal Toprak'a, Fikret Özçelik'e, İbrahim Gümüş'e, her daim yanımda olan kıymetli eşime, sağladığı zengin kaynak ve rahat çalışma ortamından dolayı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM) Kütüphanesi yetkilileri ve personeline ve eserin yayınlanmasında emeği geçen SAMER Yayınları yetkililerine bu vesileyle teşekkürlerimi sunarım.

Mustafa ÖZKAN
İstanbul-2019

— GİRİŞ —

İslâm'ın ortaya çıkışı ve devamında Müslümanların sayısının hızla artmasıyla birlikte, Müslümanlar dünya sahnesinde yer almaya başlamıştır. Hz. Peygamber'in vefatından sonra fetihler artmış ve dönemin güçlü devletlerinden önemli bölgeler devralınmıştır. Bu durum İslâm devletinin giderek zenginleşmesine yol açmıştır. Ortaya çıkan yeni durumlar arasında mali konular genel gidişatı etkileyen ölçüde problemleri de beraberinde getirmiştir.

İslâm toplumunun devletleşme sürecinde yazılan *harâc* ve *emvâl* kitapları önemli bir külliyat oluşturmuştur. Daha çok fıkıh ve hadis âlimleri tarafından yazılan eserlerden bazıları doğrudan kamusal düzenin ihyasını hedeflemiştir.

Söz gelimi Ebû Yûsuf siyasi otoriteye vergi düzenlemeleri hakkında tavsiyelerde bulunmuştur.[1] Buna karşın konuya ilişkin metin kaleme alan bazı İslâm âlimleri ise sadece konuyu sistemli bir şekilde anlatmakla yetinmiştir.

Son dönemde yapılan İslâm iktisadı çalışmalarında klasik eserlerden de faydalanılmıştır. Ancak daha çok günümüz ekonomi sistemine ve problemlerine yönelik yapılan çalışmalar olmaları sebebiyle vergi sistemi sınırlı bir

---

[1] Ebû Yûsuf Yakub b. İbrahîm, ***Kitâbü'l Harâc***, çev. Ali Özek, İstanbul, Bahar yay., 1973, s. 27-47.

biçimde ele alınmıştır. Toplum yaşamını doğrudan etkileyen vergi sisteminin İslâm tarihindeki yeri önem arz etmektedir.

1. Verginin Tarihçesi

Verginin ortaya çıkışının toplumsal hayatla birlikte başladığı söylenebilir. En küçük topluluk olan ailenin, klan, kabile, aşiret, şehir, devlet ve müstakil devletler şeklindeki gelişim sürecinde vergi de sistemleşmiştir. Erken dönemde kişilerin inandıkları varlıklara veya yöneticiye kendi istekleri ile sundukları ürünler verginin ilk örneklerini teşkil etmiştir. Bunların yetersiz görülmesinden sonra ise gönüllülük esası ortadan kaldırılarak vergi tahsili bir zaruret haline gelmiş ve vergilendirme zamanla çeşit ve türlere ayrılmıştır.[2]

Ortak ihtiyaçların karşılanması, savunma, mal ve hizmet üretimi gibi işler için mali kaynaklara ihtiyaç duyulmuştur. İşte bu sebeple kurulan siyasi ve idari yapıların en önemli kaynağı vergidir. Toplumların gelişimleri ve kamu giderleri birbirine bağlı olarak devam etmiş ve harcamalarla gelirler birbirlerini şekillendirmiştir. Diğer yandan vergi, toplumların gelişim süreçlerinin temel faktörlerinden biri olarak, tarih boyunca pek çok mücadelenin kaynağını teşkil etmiştir. Yine devletlerin başarıları da birçok unsurla beraber en temelde vergi uygulamalarının iyi yönetilmesine bağlı olmuştur.

İktisadi gelişim ve değişim süreci doğal olarak vergiyi de etkilemiştir. Buna göre vergi üç dönem üzerinden bir gelişme göstermiştir.

(i) İlk dönemde tek sermayesi emek olan ve mülkiyet anlayışına sahip olmayan insanın emeği ile ortak katılım sağlaması sonucu gerçekleşen vergi,

(ii) Bir sonraki süreçte üretim fazlası eşyanın getirdiği mülkiyet anlayışına bağlı olarak bu eşyaların ekonomik değişim aracı şeklinde kullanılması ve kişilerin mal ve ürünleri değiş tokuş yapmaları sonucu ortaya çıkan vergi,

---

[2] İhsan Fazıl Pelin, ***Finans İlmi ve Finansal Kanunlar***, İstanbul, İsmail Akgün yay., 1945, s. 131; Nihat Falay, ***Maliye Tarihi (Ders Notları)***, İstanbul, Filiz Kitabevi yay.,1996, s. 8.

(iii) Sonrasında ise paranın ekonomik değişim aracı olmasıyla birlikte nakdî olarak ödenen vergiler şeklinde dönemlendirme yapılmıştır.[3]

Milattan yaklaşık on veya on iki bin yıl önce insanlar toplayıcılık ile hayatta kalmaktaydı. Sümer, Babil, Asur gibi Mezopotamya'nın zengin tarım bölgelerinde kurulan devletlerde, iş birliğiyle evcil hayvanların beslenmesi ve tarım faaliyetlerinin başlaması yiyeceklerin artışını da beraberinde getirmiştir. Bu artış belli yerlerde toplanarak şehirdeki tacir, memur, rahip ve zanaatkâr nüfusun beslenmesi için kullanılmıştır. Bu gelişme yeni bir uygarlığın doğuşunu ve yazının ortaya çıkmasını sağlamıştır. Çiftçiler elde ettikleri fazla ürünleri, Tanrı'nın kendilerini doğal afetten koruması için, tapınaklara götürmüşlerdir. Bir nevi harâc[4] olarak nitelendirilebilecek bu ürünler tapınaklarda ve belli başlı depolarda saklanmış, tapınak işlerinde çalışanlar ve rahipler için kullanılmıştır. Tapınaklara verilen yiyecek ve çeşitli eşyalar bir dinî ritüelin yanı sıra en temelde vergi olarak kabul edilmiştir.[5]Bu dönemdeki bir diğer vergi türü de bedenen ortaya konulan emekti. Kişiler tapınakların inşasında rahiplerin istekleri doğrultusunda çalışarak emekleriyle de vergi ödemiştir. Üretim tapınakların denetiminde olmuş ve devlet yöneticisi Tanrı'nın kiracısı, vekili veya çobanı olarak nitelendirilmiştir. Ayrıca, arazilerin ve ürünlerin ölçülmesi, hesapların tutulması gibi durumlar yazının ortaya çıkmasını da sağlamıştır. Gittikçe zenginleşen kentliler, diğer bölgelerde yaşayanların istilasına uğramış ve böylece korunma/asker ihtiyacı ortaya çıkmıştır.[6]Tüm bu ihtiyaçların giderilmesi için vergi sistemi güçlendirilmiş ve yeni vergi türleri uygulanmıştır. Kadim dönemlerde Mısır, Roma ve Yunan gibi merkezlerde emekle ödenen verginin yanı sıra, ticaret, ziraat, gümrük gibi alanlarda vergi uygulanmıştır.[7]Tarihsel süreçte giderek artan kamusal ihtiyaçların karşılanması gereksinimi vergilerin çeşitlenmesine yol açmıştır.

---

[3] Falay, ***Maliye Tarihi***, s. 9-10.
[4] Falay, ***Maliye Tarihi***, s.19.
[5] Salih Tuğ, ***İslâm Vergi Hukukunun Ortaya Çıkışı***, İstanbul, MİFAV yay., 1984, s. 3.
[6] Falay, ***Maliye Tarihi***, s. 15-21.
[7] Pelin, ***Finans İlmi ve Finansal Kanunlar***, s., 132.

Sümer, Babil ve Asur dönemlerinde krallar, rahipler, savaşçılar, zanaatkârlar ve üst düzey idareciler tarım arazilerinin sahipleriydiler. Çiftçiler ürettiklerinin büyük bir kısmını bu sınıflara vermiş ve bazı dönemlerde ise küçük karşılıklar almışlardır. Bu bağlamda daha çok üst sınıfı koruyan bazen de alt sınıfı ve kölelerin hukukunu düzenleyen yazılı kanunlar oluşturulmuştur. Sümerler döneminde, Ur-nammu, Lipit-İstar, Esnunna yazıtları buna örnek verilebilir. Kısa yazıtlardan oluşan bu kadim kanunlar birkaç konunun yanı sıra iktisadi düzenlemeler de içermiştir. Babil kralı Hammurabi'nin adıyla anılan kanunlar bu yazıtlar arasında en geniş kapsamlı olanıdır. Bu yazıtta Hammurabi'nin iktisadi kuralları belirlediği söylenebilir. Bununla birlikte bu kanunun daha çok köle sahiplerini korumayı hedeflediği anlaşılmaktadır. Hammurabi'den yaklaşık yüz yıl sonra yazılan Ammi-Şaduqa fermanı ise, halkın üzerindeki baskıyı azaltmayı, vergi yükünü hafifletmeyi, can ve mal güvenliğini sağlamayı hedeflemiştir.[8] Böylelikle Hammurabi kanunun ve kurallarının esnetildiği ve alt sınıfların vergi yükünden görece kurtarıldığı düşünülebilir.

Mısır'da, Firavunlar döneminde de aynı anlayışın hâkim olduğu görülmektedir. Tüm topraklar Firavun'un malı kabul edilmiş, devlet giderleri bu topraklardan karşılanmıştır. Ancak bir müddet sonra halktan yardım alınmaya başlanmıştır. En başta bu yardımlar, rica, fedakârlık, vazife olarak toplanmış ancak bir müddet sonra zorunlu hale dönüşmüştür. Yine piramitlerin yapımında işçiler başta gönüllü olarak çalışırken bir müddet sonra çalışmaları zorunlu hale getirilmiştir. Bu durum emek vergisi olarak kabul edilmektedir.[9]Firavunlar döneminin sonlarına doğru dinî vergilerle beraber, tarımsal vergi, bina vergisi, meslek ve sanat vergisi ve lüks vergisi şeklinde sivil vergiler de ortaya çıkmıştır.[10] Roma ve Bizans döneminde de Mısır özel bir statüde tutulmuş bazı dönemlerde vergiler aynî, nakdî veya bu iki türden birini

---

[8] Falay, ***Maliye Tarihi,*** s.20-24.

[9] Ahmet Kayan, "Verginin Tarihsel Gelişimi ve Sebep Olduğu Bazı Olaylar", ***Maliye Dergisi***, c. 135 s. 82.

[10] Tuğ, ***İslâm Vergi Hukuku***, s. 3; Pelin, ***Finans İlmi***, s. 132.

tercih etmek üzere kişinin tercihine bırakılarak toplanmıştır.[11] Baş vergisi de İskenderiyeliler'den ve Mısır'da yaşayan Romalılar'dan tahsil edilmemiştir.[12]

Uzun bir süre Mısır'da yaşayan İsrailoğulları'nın da vergi anlayışlarında buradan etkilendikleri anlaşılmaktadır. Buna göre Tevrat'ta toprak mahsullerinden ve hayvanlardan 1/10 oranında vergi alınması emredilmektedir.[13] Elde edilen ürünün ilk hasadı da Yahve'ye takdim edilmektedir. Ganimet söz konusu olduğunda ise Tevrat'ta Hz. İbrahim'in kazananlar arasında 1/10 şeklinde ganimeti pay ettiği kaydedilmektedir.[14] Yine Tevrat'ta, doğum fidyesi, öşür, ilk ürün gibi türlerden söz edilmekte, Hz. Musa'nın ruhbanlar ve ibadethane hizmetleri için 1/10 oranında vergi aldığı zikredilmektedir.[15]

Yunanlılar ilk dönemlerde düşük olan kamusal giderleri, kralın sahibi olduğu topraklar, diğer ülkelerden gönderilen hediyeler ve mahkeme harçları üzerinden karşılamıştır. Ancak savaşlar dolayısıyla artan harcamalar adına vergi sistemi yeniden düzenlenmiştir. Söz gelimi mağlup ettikleri topluluklardan "tribute" (harâc) adı verilen bir vergi almışlardır.[16] Bununla birlikte ticaret yapanlardan alınan baş ve kazanç vergisi, tüketim vergisi, gümrük vergisi diğer vergi türlerindendi. Bunların ödenmesi kişiler tarafından fazileti yüksek bir ödev olarak kabul edilmiştir. Vergiler asil ve hür olan idareciler tarafından iltizam usulüyle esirler, köylüler ve savaşlarda mağlup olanlardan tahsil edilmiştir.[17]

Roma döneminde ise Yunanlıların oluşturduğu vergi sisteminin geliştirilerek uygulandığı kabul edilmiş ancak Mısır vergi sisteminin de Roma

---

[11] *Tuğ, **İslâm Vergi Hukukunun Ortaya Çıkışı***, s. 6.

[12] Mehmet Erkal, ***İslâm'ın Erken Dönem Vergi Hukuku Uygulamaları***, İstanbul, ÎSÂM yay., 2009, s 25.

[13] Yasanın Tekrarı, 14. Bölüm; (Kutsal kitap alıntılarında kitab-ı mukaddes şirketinin 2001 baskısı esas alınacaktır) ***Kutsal Kitap : Eski ve Yeni Antlaşma (Tevrat, Zebûr, İncil)***, İstanbul, Kitab-ı Mukaddes Şirketi,2001.

[14] Yaratılış, 14.

[15] Levililer, 21-27. Bölümler arası; Tuğ, ***İslâm Vergi Hukuku***, s. 4.

[16] Tuğ, ***İslâm Vergi Hukuku***, s. 5.

[17] Nezih Varcan, Tufan Çakır, ***Maliye Tarihi***, Eskişehir, Anadolu Üniversitesi yay.,2000, s. 13-17.

üzerinde etkisi olduğu ifade edilmiştir. Vergiler vasıtalı (Tributa) ve vasıtasız (Vectigalia) vergiler olarak ikiye ayrılmıştır. Tributa vergisi altında baş ve toprak vergisi alınmış, Vectigalia vergisi altında ise gümrük, alım satım, miras vergileri ve bazı küçük harçlar tahsil edilmiştir.[18]Devlet sınırları içinde yaşayanlar ise Asiller ve Plebler[19]olmak üzere iki sınıfa ayrılmış ve vergiler fethedilen bölgelerde yaşayanlardan alınmıştır.[20] Geniş Akdeniz havzasından ve eyaletlerden elde edilen vergilerin tamamı Roma'da toplanmış ve bu yekûna karşılık gelecek ayarı her zaman sabit olan Roma altını tedavülde olmuştur.[21]Buna karşın Roma İmparatorluğu, İtalya'yı fethedilen topraklardan ayrı tutmuş ve buralarda yaşayanlara mülkiyet hakkı tanımış, zorunlu haller dışında vergi almamıştır. Fethedilen toprakların tamamı devlet arazisi ilan edilerek üzerinde yaşayanlara toprak vergisi getirilmiştir.

Bizans dönemi vergileri de Roma'nın devamı olarak kabul edilmiştir. Uzunca bir süre istilalara ve akabinde istikrarsızlığa maruz kalan Roma'nın vergi sistemi Diocletianus'un (284-305) reformlarıyla yeniden düzenlenmiştir. O, geniş çaptaki eyaletleri parçalara bölerek sayılarını çoğaltmış, imparatorluğa bağlamış ve böylece isyanların önüne geçmeye çalışmıştır. Buna göre Diocletianus, imparatorluğun tek bir merkezden yönetilmesinin zor olduğunu düşünerek doğu ve batı olmak üzere iki yönetim merkezi oluşturmuştur. Bir müddet sonra iki imparatorun altında yer alan ve onların yerine geçecek olan iki yeni yönetici(ceasear) atamıştır. Böylece ülke dört parçalı bir sistemle (tetrarkhia) yönetilmeye başlanmıştır. Bu dört parçanın her biri (prefe) on iki alt bölüme (dioecesis) ayrılmıştır. Alt bölümler ise her biri farklı sayıda eyaletlere bölünmüştür.[22] Tüm bu düzenlemelerden sonra çok sayıda devlet görevlisinin olduğu, sıkı bir hiyerarşiye sahip yapı ortaya çıkmıştır. Bunun temel nedeni, vergilerin tamamını doğrudan ve hızlı bir biçimde tahsil etmektir. Ayrıca İmparatorluk, merkezden belirlenen vergi mik-

---

[18] *Pelin, **Finans İlmi**, s. 132; Salih Tuğ, **İslâm Vergi Hukuku**,* s. 5.

[19] Köle olmayan ancak yönetici de olamayan sınıftır.

[20] Varcan-Çakır, ***Maliye Tarihi***, s. 16.

[21] Ömer Lütfi Barkan, ***İktisat Tarihi***, İstanbul, Sermet Matbaası yay.,1957, s. 19.

[22] Oktay Akşit, ***Roma İmparatorluk Tarihi (M.S. 193-395)***, İstanbul, İÜEF yay., 1970, s. 233.

tarlarını eyaletlere dağıtmış (capitatic) ve ihtiyacını bu şekilde karşılamıştır. Ayrıca olağan üstü durumlarda imparatorun özel emriyle toplanan (annona) bir vergi de uygulanmıştır. Bu vergi önceleri bazı zamanlarda uygulanırken Diocletianus sonrası zorunlu hale getirilmiştir.[23] Arazilerden alınan bu vergilerin yanı sıra on dört-altmış beş (14-65) yaşarası erkeklerden ve on iki-altmış beş (12-65) yaş arası kadınlardan, ilk yüzyılda on altı (16), ikinci yüzyılda ise yirmi (20) dirhem olan baş vergisi alınmıştır.[24]

Bu vergilerin dışında tüccarlardan ve zanaat erbabından alınan gelir vergisi de bulunmaktadır. Gümrüklerde gelen giden eşya, insan ve hayvanlardan yüzde ona ulaşan vergiler alınmıştır.[25] Bunların yanı sıra, kurbanlardan, hediyelerden, binalardan alınan vergiler, tereke ve tescil vergileri de bulunmaktaydı.[26]

Buraya kadar, İslâm'ın ortaya çıktığı yedinci asrın başlarına kadar kadim medeniyetlerin vergi anlayış ve sistemleri özetlenmiştir. Bizans'a nispeten Arap yarımadası ve Mekke'de İslâm'dan önce uygulanan vergilendirme yöntemleri ve vergi çeşitlerine dair bilgiler oldukça sınırlıdır. Ancak İslâm'dan önce Mekke şehir devletinde birkaç türde verginin alındığı bilinmektedir. Siyasi otoritenin zayıflığı ve kamu hizmetlerinin gelişmemiş olması sebebiyle vergi çeşitleri oldukça az sayıdadır. Mekke ve civarının ticarî ve dinî bir merkez olması sebebiyle dış dünya ile güçlü bağları bulunmaktaydı. Bunun bir sonucu olarak pek çok tüccar Mekke yakınlarında kurulan panayırlara katılmaktaydı. Bu bağlamda Amâlikalar döneminden itibaren şehre gelen tüccarlardan onda bir (1/10) oranında vergi tahsil edildiği bilinmektedir. Bu, Kusay zamanında şehre dışardan gelen herkesten alınan bir vergiye dönüşmüştür.[27]Bunun dışında Kusay döneminde Mekkeliler'den alınmaya başlanan Rifâde vergisinden söz edilebilir. Bu vergi dinî bir mer-

---

23 Akşit, ***Roma İmparatorluk Tarihi***, s. 236.

24 *Erkal*, ***Vergi Hukuku Uygulamaları***, s 25.

25 Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellam, ***Kitabû'l Emvâl***, çev. Cemaleddin Saylık, İstanbul, Düşünce yay., 1981, s. 93, 506; Tuğ, ***İslâm Vergi Hukukunun Ortaya Çıkışı***, s. 6.

26 Tuğ, ***İslâm Vergi Hukukunun Ortaya Çıkışı***, s. 7.

27 Muhammed Hamidullah, ***İslâm Peygamberi***, İstanbul, Beyan yay., 2009, s. 720.

kez olan Mekke'ye gelen hacıları karşılama, ikramda bulunma ve yoksul hacılara destek sağlama amacıyla Mekke halkından tahsil edilmiştir.[28]

Verginin ilk olarak ortaya çıkışı insan topluluklarının bir arada yaşaması ile başlamış devamında ise Asur, Babil, Mısır, Yunan, Roma ve Bizans dönemlerinde gelişim göstermiştir, Milat öncesi çağlarda dinî bir yükümlülük olarak ve kişilerin isteğine bağlı bir biçimde uygulanmıştır. Ayrıca kralın veya yöneticinin sahip olduğu varlıklar da kamu hizmetinde kullanılmıştır. Bunun yanı sıra vergi emek ve ürün olarak alınmıştır. Vergi toplumsal sınıflandırmaya bağlı olarak düzenlenmiş, üst tabakalar muaf tutulmuş ancak çiftçiler ve köleler verginin muhatabı olmuştur. Birbirini takip eden ve etkileyen Mısır, Yunan, Roma ve Bizans dönemlerinde ise vergi daha sistematik hale dönüşmüştür. Paranın yaygın olarak kullanılmasıyla beraber aynî olarak alınan vergiler azalmış, daha çok nakdî vergiler tahsil edilmiştir. İlk çağlardan bu yana karşılaşılan savaşlar sonucunda alınan vergilerin dışında bu dönemlerde yeni vergi türleri de ortaya çıkmıştır. Ticaret, emlak, özel tüketim, harçlar gibi alanlarda vergiler söz konusu olmuştur.

Ortaçağa kadar var olan bu süreç göz önünde bulundurularak İslâm'ın vergi sistemine getirdiği değişimler ele alındığı zaman, vergi türlerine birkaç farklılık getirdiği ancak ana değişimin vergi anlayışında gerçekleştiği görülmüştür. Alınacak olan vergilerin bir kısmı Kur'an'da yer almış ve harcama yerleri de ayetle tespit edilmiştir. Savaş esnasında elde edilen ganimet gelirinin paylaşımı ve harcama noktaları bu konuda örnektir. Yine gayrimüslimlerden alınması gereken cizyeler ve toplanma biçimleri de Kur'an'da yer almaktadır. Ancak Hz. Peygamber'le temeli atılan ve giderek sınırları genişleyen devletin elde ettiği geniş araziler ve yüklü miktardaki gelirler bazı problemleri de beraberinde getirmiştir. Bu problemlerin çözümünde Hz. Ömer etkili olmuş ve yeni düzenlemeler uygulamaya koymuştur. Bu düzenlemeler kapsamında bazı vergiler komşu devletler örnek alınarak uy-

---

[28] Hamidullah, ***İslâm Peygamberi***, s. 713; Ebû'l Velîd el-Ezrâkî, ***Ahbâr-u Mekke***, Ankara, Ankara Okulu yay., 2017, s. 114.

gulanmıştır. Vergilendirme anlayışındaki en büyük değişim ise uygulamada güç yetirebilirlik ilkesi göz önünde bulundurularak vergilerin bir baskı aracı haline dönüşmemesine özen gösterilmesidir. Böylece kişilerin ağır vergi yükleri altında ezilerek üretimi terk etmeleri, fakirleşmeleri gibi durumlarında önüne geçilmiştir. Özet olarak ilk dönemde, Kur'an'da emredilen vergilerin yanı sıra daha önceki tecrübelerden faydalanıldığı, Bizans ve Sâsânî vergi sistemlerinden yararlanıldığı görülmüştür. Ayrıca önceki çağlarda büyük bir baskı aracı olan vergiye yaklaşım değiştirilerek, güç yetirebilirlik ilkesi esas alınmıştır.

İslâm'ın ortaya koyduğu vergi uygulamalarını konu edinen ve bir düzenleme getirmeye çalışan müstakil eserler arasında günümüze ulaşan ilk eser hicri ikinci yüzyılda telif edilmiştir. Vergi çeşitlerini kapsamlı olarak ele alan bu eserler Hz. Peygamber dönemi ve sonrasında gelişen uygulamaları incelemektedir. Bu bağlamda hicri üçüncü asır sonlarına kadar yazılan eserler araştırmamızın konusu edilecektir.

— BİRİNCİ BÖLÜM —

HİCRİ III. ASIR SONUNA KADAR TELİF EDİLEN HARÂC VE EMVÂL LİTERATÜRÜ

Harâc ve *Emvâl* literatürü arasında ilk eser Ebû Yûsuf'un *Kitâbü'l-Harâc*'ı kabul edilmektedir. Böylelikle Ebû Yûsuf'un ölüm tarihi (182) esas alındığında müstakil bir literatür oluşumunun hicri ikinci yüzyılda başladığı görülmektedir. Bu eserler devlet gelirlerini bağlamları ile birlikte ele almaktadır. Hz. Peygamber dönemi ve sonrasında özellikle Hz. Ömer uygulamaları başta olmak üzere Hulefâ-i Râşidîn dönemini içeren rivayetler üzerinden devlet gelirleri ve uygulanma biçimleri tarif edilmektedir. Ayrıca rivayetlerde Ömer b. Abdülazîz (99/717-101/720) dönemi uygulamaları da ele alınmaktadır.

Ebû Yûsuf ile başlayan literatürün devamında fıkıhçı ve hadisçi âlimler tarafından kaleme alınan ve ilk dönem uygulamaları üzerinden devlet gelirlerini ve uygulamalarını tespit etmeye çalışan dört adet eser daha bulunmaktadır. Bu eserler literatür içerisinde klasik eserler olarak kabul edilmektedir. Ayrıca telif edildikleri dönem itibariyle eserler üzerinde herhangi bir mezhep etkisinin olmaması da önemli bir konudur. Dönem itibariyle mezheplerin belirginleşmemiş olması müelliflerin konu hakkında en doğruya ulaşma çabalarında etkili olmuştur. Bu durum eserlerin içerisinde müelliflerin kendi mezhep görüşlerini üstün tutma çabasının bulunmadığının da bir işareti kabul edilmektedir. Ebû Yûsuf'un bazı konularda hocasının görüşünü kabul etmemesi de onun mezhebini ön plana çıkarma kaygısı gütmediğini

düşündürmektedir. Bu durum eserler arasındaki diğer bir ortak özelliktir. Bu bölümde çalışmanın ana kaynağı olan beş eserin müellifleriyle birlikte tanıtılması amaçlanmaktadır.

A. Ebû Yûsuf ve Kitâbü'l-Harâc'ı

1. Ebû Yûsuf'un Hayatı (113/731-182/798)

Günümüze ulaşan *Harâc* ve *Emvâl* literatürü arasında ilk eser Ebû Yûsuf'un *Kitâbü'l-Harâc*'ıdır. İlmi kişiliğinin yanı sıra devlet adamı da olan müellif kendisinden sonra yazılacak olan eserlere örneklik teşkil etmiştir.

Tam ismi Ya'kûb b. İbrâhîm b. Habîb b. Hubeyş b.Sa'd b. Büceyr b. Muaviye el-Ensarî el-Kûfî olan Ebû Yûsuf,Kûfe'dedoğmuştur.[1] Büyük dedesi sahabeden Sa'd b. Büceyr'dir.[2] Genç yaşta Uhud gazvesine katılmak istemiş ancak izin verilmemiştir. Daha sonra Hendek gazvesinde gösterdiği çabadan dolayı Hz. Peygamberin iltifatına muhatap olmuştur. Hz. Peygamber'in vefatından bir süre sonra Sa'd b. Büceyr'in Kûfe'ye yerleştiği ve hayatına burada devam ettiği bilinmektedir. Babası terzilik yapan Ebû Yûsuf zor şartlar altında ilim hayatına devam etmiştir. Bulunduğu şehirde ilmî bir geleneğin olması vetabiînden önemli isimlere talebelik yapması onun yetişmesinde önemli etkenler olmuştur. Hocaları arasında; Ebû Hanîfe (ö.150/767),Ebû İshâk eş-Şeybânî (ö.213/828),Yahyâ b. Saîd el-Ensarî (ö.143/760), Süleymân el-A'meş (ö.148/765), İbn İshâk (151/768), Hişâm b. Urve (ö.146/763), Ata b. es-Saîb (ö.136/753), Muhammed b. İshâk b. Yesâr, Haccac b. Ertât (145/762), Hasan b. Dînâr, Leys b. Sa'd (ö.175/791) gibi âlimlerden söz dir.[3]Yaklaşık dokuz yıl İbn Ebî Leylâ (ö.148/765)'nın derslerine katılmıştır.

---

[1] Şemseddin Muhammed b Ahmed b Osman ez-Zehebî, ***Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ***, thk. Şuayb el-Arnaut, Salih es-Semer, c. VIII, Beyrut, Müessesetü'r-Risâle, 1983, s. 535; Salim Öğüt, "Ebû Yûsuf", ***DİA***, Ankara, TDV yay., 1994, c. X., s. 260-265.

[2] Salim Öğüt, "Ebû Yûsuf", ***DİA***, Ankara, TDV yay., 1994, c. X., s. 260-265.

[3] Ebû Bekr Ahmed b. Ali b. Sabit Hatîb el-Bağdadî, ***Tarîhu Medineti Selâm***, Beyrut, Daru Garbi'l-İslâmî, 2001, c. XVI, s. 359; Zehebî, **Siyer**, s. 536.

Hocasının içtihat ettiği hususlarda Ebû Hanîfe'den yararlanması nedeniyle ondan ayrılarak Ebû Hanîfe'den ders almaya başlamıştır. Ekonomik olarak zor şartlar içerisinde bulunan Ebû Yûsuf, evlendikten sonra ailesinin geçimini sağlamak amacı ile bazı zamanlar derslere katılamamıştır. Bu durum karşısında hocası Ebû Hanîfe onun geçimini üstlenerek derslere kesintisiz devamını sağlamıştır. Böylece Ebû Yûsuf, yaklaşık on yedi yıl boyunca Ebû Hanîfe'nin talebeliğini yapmıştır.[4] Ders aldığı hocalarının yanı sıra önemli isimlere de hocalık etmiştir. Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî (ö.189/805), Bişr b. Velîd el-Kindî (ö.238/853), Ali b. Ca'd (ö.230/844-45), Ahmed b. Hanbel (ö.241/855), Yahyâ b. Maîn (ö.233/848), Ali b. Müslim el-Tûsî gibi isimler ona talebelik yapmıştır.[5]

Güçlü bir hafızaya ve geniş bir hadis bilgisine sahip olan,bir defada elli kadar hadisi dinleyerek ezberleme kabiliyetine sahip olan Ebû Yûsuf, hadisçiler tarafından hadis alınabilen en güvenilir kişilerden sayılmıştır.[6] Katıldığı meclislerde dinlediği rivayetleri Ebû Hanîfe'nin derslerinde açarak muhaddislerin temayüllerinin tartışılmasına yol açmıştır.[7]Bir dönem Kûfe'ye gelen İbn İshâk'tan Meğazi okuduğu ve ezberlediği de bilinmektedir. Ayrıca Eyyamu'l-Arab hakkında da geniş bilgiye sahiptir.[8]

Ebû Hanîfe'nin vefatından sonra Bağdat'a yerleşen Ebû Yûsuf, Abbasî halifesi Mehdî(158/775-169/785) tarafından kadı tayin edilmiştir. Halife Hâdî (169/785-170/786) döneminde de bu görevi devam ettirmiş, Halife Hârûn Reşîd (170/786-193/809) onu yeni kurulan ve "kadıların kadısı" anlamına gelen "Kadılkudât" ilan etmiştir. Bu görevini 16 yıl boyunca devam

---

[4] Bağdadî, ***Tarîh***, c. XVI, s. 365-370; Ebû Abdullah Muhammed b Ahmed b Osman ez-Zehebî, ***Menâkıbü'l-İmâm Ebî Hanîfe ve Sahibeyh Ebî Yûsuf ve Muhammed b. el-Hasen***, thk., Muhammed Zahid el-Kevserî, Ebû'l Vefa el-Afgânî, Beyrût, Dâru'l-Kütübi'l-Arabiyye, 1988, s. 64.

[5] Bağdadî, ***Tarîh***, c. XVI, s. 359.

[6] Bağdadî, ***Tarîh***, c. XVI, s. 379.

[7] Bağdadî, ***Tarîh***, c. XVI, s. 365; Öğüt, "Ebû Yûsuf", s. 260-265.

[8] Bağdadî, ***Tarîh***, c. XVI, s. 364; Zehebî, **Siyer**, c.VIII, s. 536-537.

ettiren Ebû Yûsuf 182/798 yılında Hârûn Reşîd döneminde Bağdat'ta vefat etmiştir.[9]

Ebû Yûsuf'un ilmi yeterliliği, zekâsı ve benzeri durumları sebebi ile Halife Hârûn Reşîd ile yakın bir bağ kurduğu bilinmektedir. Saray çevresinde iyi bir itibara ve servete sahip olması sebebiyle Halife'nin isteği doğrultusunda fetva verdiğine dair iddialar ortaya atılmıştır. *Kitâbü'l Harâc*'ın girişinde halifeye verdiği tavsiyeleri, vefatından önce Mekke, Medine, Kûfe ve Bağdat halklarına yüzer bin dinar dağıtılması şeklindeki vasiyeti bu iddiaların asılsız olduğunu gösteren işaretlerden sayılmaktadır.[10]

2. Kitâbü'l-Harâc

Kitâbü'l-Harâc, harâc ve emvâl literatürü arasında günümüze ulaşan,[11] İslâm iktisat ve ekonomi düşüncesini müstakil olarak ele alan ilk eser kabul edilmiştir. Hârûn Reşîd'in talebi üzerine yazıldığına dair rivayetler bulunmakla birlikte, eserin içeriğinde adı açıklanmayan bir Halife muhatap alınmıştır. Ebû Yûsuf eserine Halife'ye nasihatleri konu alan müstakil bir bölümle başlamıştır. Ayrıca bölümlerin çoğunda başlarken halifenin sorularını zikretmiştir. Eserin girişinde bulunan öğütlerde Hz. Peygamber'in, Raşid halifelerin ve Ömer b. Abdülaziz'in hayatından örnekler sunmuştur.[12] Yine bu bölümde müellif, Halife'nin kendisinden harâc, öşür, sadaka (zekât) ve cizye hakkında bir kitap telif etmesini istediğini ve bu sebeple böyle bir eser hazırladığını ifade etmiştir.[13]

---

[9] Bağdadî, ***Tarîh***, c. XVI, s. 359; Ebü'l-Ferec Muhammed b İshâk İbnü'n-Nedîm, ***el-Fihrist***, Tahran, 1971, s. 256.

[10] Öğüt, "Ebû Yûsuf", s. 260-265.

[11] Günümüze ulaşmayan ancak Ebû Yûsuf'un Harâcından önce yazıldığı düşünülen, Halife Mehdi'nin veziri Ebû Abdullah Muaviye b. Yesar' ın,Harâc hakkında bir kitabı olduğu söylenmektedir.

[12] EbûYûsuf, ***Harâc***, s.39-47.

[13] EbûYûsuf, ***Harâc***, s.27.

Kitab'ul-Harâc 33 bölümden oluşmaktadır. Bu bölümlerin çoğu Halife'nin sorusuyla, bir kısmı ise herhangi bir soruyu konu almadan başlamıştır. Aralarında konu devamlılığının bulunmadığı bölümlerde genel hatlarıyla, ganimetler, fey, harâc, cizye, ölü topraklar, zekât, zekât âmilliği ve sorunlar, fetihler, Sevâd arazisi ve benzeri pek çok konu ele alınmıştır. Halifeye öğütleri içeren giriş bölümünün devamında ganimet taksimleri ele alınmış,[14] daha sonra fey ve harâc konusuna değinilmiş, devamında ise uzunca bir bölüm Sevâd, Şam, Cezîre arazilerine yer verilmiştir.[15] Sonraki bölümlerde ise Hz. Ömer'in ashaba verdiği tahsisat, zekât, cizye, öşür konuları ele alınmıştır. Bu bölümlerin yanı sıra, su kanalları, mürtedler, denizden çıkarılanlar, otlak ve çayırlar, harâc âmilliği, had ve cezalar, casuslar, kiliseler ve havralar, Hz. Muhammed ve Hulefâ-yi Râşidîn döneminde yapılan anlaşmalar, Dicle ve Fırat üzerindeki adalar ve su dolapları hakkında bölümlere yer verilmiştir.

Harâc'ta, Râşid halifeler döneminde fethedilen ve tarıma dayalı ekonominin büyük bir kısmını etkileyen Sevâd ve Cezîre gibi bölgeler hakkında geniş ve önemli bilgilere yer ayrılmıştır. Yine fethedilen toprakların alınma usulleri, yapılan anlaşmalar ve vergilendirme yöntemleri hakkındaki bilgiler rivayetler merkeze alınarak ortaya konulmuştur. Ebû Yûsuf bu bereketli toprakların yüksek vergiler sebebiyle âtıl halde kalmasına bir çözüm bulmaya çalışarak buraları çeşitli bölümlere ayırmıştır. Arazinin verimli hale getirilmesinin devlet tarafından teşvik edilmesine ve üreticiye kolaylık sağlanmasının önemine dikkat çekmiştir. Eserin son kısmında ise sırasıyla kilise ve havraları, had ve cezaları, İslâm'dan dönenleri, casusları, Müşrikler ve asiler hakkında yapılması gerekenleri sıralamıştır. Bu bölümleri işlerken Halifeye tavsiyelerde bulunmayı da ihmal etmemiştir.[16]

Ebû Yûsuf, kitabında konularla ilgili rivayet nakillerine başvurmuş, en baştan itibaren sahabe ve tabiin rivayetlerine önem vermiştir. Hocası Ebû Hanîfe'nin hü-

---

[14] EbûYûsuf, ***Harâc***, s. 27-62.
[15] EbûYûsuf, ***Harâc***, s. 63-82.
[16] EbûYûsuf, ***Harâc***, s. 223-323.

kümlerine bazı noktalarda itiraz ederek delilleri ile kendi içtihadını açıklamıştır. Hocasına katılmadığı yerlerde önce Ebû Hanîfe'nin delillerini açıklamış daha sonra ise kendi görüşünü ortaya koymuştur.[17] Hocası Ebû Hanîfe'nin dışında âlimlerin görüşlerine yer vermemekle beraber, döneminin önemli isimlerinden İmam Şafii ve İmam Mâlik'i birkaç yerde zikretmiş, bazı bölümlerde ise ismini vermediği âlimlerden bahsetmiştir.[18] Diğer taraftan İbn İshak'tan *Meğazi* okuduğu bilinen Ebû Yûsuf, eserinde sıkça tarihi rivayetlere de yer vermiştir.

Kitâbü'l-Harâc yazıldığı alanda ilk olmasının yanı sıra kendisinden sonra yazılanlara kaynaklık etmiştir. Siyaset, vergi, fıkıh, iktisat alanlarında önemli bir kaynak olan eser, yazıldığı dönem hakkında da kıymetli bilgileri günümüze aktarmıştır. Halifeyi merkeze alan müellif teorik bilgilerin yanı sıra döneminin problemlerini de ele almış ve çözüm yollarını ortaya koymaya çalışmıştır. Irak civarındaki arazilerin durumları,[19] harâc âmillerinin zekât toplamadaki usulsüzlükleri, Dicle ve Fırat üzerindeki su dolapları ve gemi trafiği, bazı valilerin ceza uygulamaları[20] gibi başlıklar bu bilgilerden bazılarıdır. Ayrıca sorunların çözümleri ile ilgili, mazlumların haklarını savunabilecekleri bir mezalim meclisi kurulması, beylik arazinin verilme usulü, devlet yönetimi, valilere karşı sergilenmesi gereken davranışlar gibi konular siyasetname tarzında ele alınmıştır.

B. Yahyâ b. Âdem ve Kitâbü'l-Harâc'ı

1. Yahyâ b. Âdem' in Hayatı (133/750-203/818)

Tam adı Ebû Zekeriyya Yahyâ b. Âdem b. Süleyman el-Kureşî el-Ümevî el-Kûfîdir. Kûfe de doğmuş ve yetmiş yaşında iken Dicle'nin Vâsıt kıyısındaki Femü's-Sılh'ta vefat etmiştir.[21] Doğum tarihi kesin olmamakla birlikte 133/750-51 yılı tahmin edilmekte, vefat yılı ise kesin olarak203/818kabul

---

[17] EbûYûsuf, ***Harâc***, s.114.
[18] EbûYûsuf, ***Harâc***, s.78.
[19] EbûYûsuf, ***Harâc***, s.92.
[20] EbûYûsuf, ***Harâc***, s.138,157,178,242.
[21] Zehebî, ***Siyer***, c. IX, s. 527.

edilmektedir.[22] Şaşılığı sebebiyle el-Ahvel lakabıyla da anılmıştır.[23] Büyük dedesi Ukbe b. Ebî Muayt, Kureyş'in asillerinden olup, Peygambere ve Müslümanlara karşı düşmanlık etmiş, Bedir'de esir düşmüş ve bir müddet sonra öldürülmüştür. Sonra onun oğlu Velid Ebû Vehb Mekke'nin fethinde Müslüman olmuş ve sahabeden sayılmıştır. Ancak "Ey iman edenler, eğer fasığın biri size bir haber getirirse onu araştırın "ayetinin bu kişi hakkında nazil olduğu rivayet edilmektedir. Velid b. Ukbe, Hz. Osman ile anne bir kardeştir. Onların annesi Ervabt. Küreyz b. Rebia onun annesi de Beyza bt. Abdulmuttalib'tir. Velid b. Ukbe'yi Kûfe valisi yapan Hz. Osman onu, içkiye olan düşkünlüğü sebebi ile daha sonra valilik görevinden azletmiştir.[24]

Yahyâ b Âdem, döneminin ilim adamları arasında önde gelen isimlerden kabul edilmiştir.[25] Hadis alanında sîka, güvenilir bir hadis ravisi kabul edilmiştir.[26] Nesâi ve İbn Mâce onu sîka kabul etmiştir.[27]

Hayatının erken dönemlerinden itibaren yetim olarak büyüyen Yahyâ b. Âdem'in önemli âlimlerden ders aldığı bilinmektedir. Bunlardan bazıları;Ebû Hanîfe, Ebû Yûsuf, Süfyân es-Sevrî (ö.161/778), Şerîk b. Abdullah en-Nehâî, Abdullah b. Abdurrahman İbnü'l Mübarek el-Hanzalî (ö.181/797), Ebû Seleme Hammâd b. Seleme el-Basrî (ö.167/784), Ebû SüfyânVekî b. Cerrah'tır (ö.197/812). Yahyâ b. Âdem, Ahmed b. Hanbel'e hocalık yapan, Hanefiliğin ve Mâlikiliğin doğuşuna şahit olan, imam Şafii ile de çağdaş bir âlimdir. Ancak onun herhangi bir mezhebe mensubiyeti bilinmemektedir.[28]

---

22 Zehebî, ***Siyer***, c. IX, s. 523; Cengiz Kallek, "Yahyâ b. Âdem", ***DİA***, Ankara,TDV yay., 2013, c. XXXXIII., s. 234.

23 Kallek, ***İslâm İktisât Düşüncesi Tarihi***, s. 100.

24 Hucurat 49/6.; Yahyâ b. Âdem el-Kureşî, ***Kitâbü'l Harâc***, thk. Ahmed Şakir, Kâhire, Sikafetu-Dînîyye, 2013, s. 14.

25 Zehebî, ***Siyer***, c. IX, s. 525.

26 Zehebî, ***Siyer***, c. IX, s. 524-527.

27 Zehebî, ***Siyer***, c. IX, s. 526; Yahyâ b. Âdem, ***Harâc***, 12; Yahyâ b. Âdem, ***Kitâbü'l Harâc***, çev. Osman Eskicioğlu, Ankara, Ankara Okulu yay., 2018, s. 16.

28 Zehebî, ***Siyer***, c. IX, s. 526-527; Kallek, "Yahyâ b. Âdem", s. 234.

Yaşadığı dönemde çağdaşları olan âlimler tarafından güvenilir, ilimde derinleşmiş saygın bir kişi olarak anlatılmaktadır. Pek çok önemli isimden ders almış, bazılarına da hocalık etmiştir.

2. Kitâbü'l-Harâc

Yahyâ'nın *Kitâbü'l-Harâc*'ı içerdiği rivayetler bakımından kendisinden önce yazılan Ebû Yûsuf'un eserinden daha zengindir. Bu eser hadisçi geleneğin emvâl türündeki ilk ve önemli bir örneği kabul edilmektedir. Bunun yanı sıra toplumsal konulara değinmesi ve vergiler hususunda iyi ahlakı, güzel davranışları önemsemesi gibi sebeplerle kamu maliyesi literatürü içinde ilmihal olarak nitelendirilmiştir.

Eser'in ilk bölümüne feyin tanımı ile başlanmıştır. Hemen akabinde ganimete yer verilmiş devamındaysa harâc arazisine ait rivayetler aktarılmıştır. Müslümanların elde ettikleri malları fey ve ganimet olarak ikiye ayıran Yahyâ b. Âdem feyi, cizye ve harâc olarak açıklamıştır. *Harâc* içerisinde araziyi ve sahibini birden fazla ayrıma tabi tutarak, Arap olan ve olmayanla ilgili durumları anlatan rivayetlere ayrı ayrı yer vermiştir. Bu bölümde anber, inci, balıkçılık gibi denizden çıkarılanlar, madenler, at vb. hayvanlar, değerli taşlar, bakır, demir, bal, petrol, zift, cıva, mumya, ormanlık, çalılık arazi, rikaz, gibi çeşitli konuları ele almış ve bunlar hakkındaki vergileri açıklamıştır. Hayber ve Fedek'in durumu da bu bölümde anlatılarak birinci bölüm tamamlanmıştır.[29]

İkinci bölüme Sevâd arazisi hakkında rivayetlerle başlanmıştır. Arazinin harâc olup olmamasına dair rivayetler sıralanırken ehl-i zimmeye ait arazinin alınıp satılmasının yasak olduğu hakkında Hz. Ömer'den rivayetler aktarılmış ve Sevâd arazisi üzerinde onun uygulamalarına genişçe yer verilmiştir. Yine bu bölümde gümrük vergisi sayılabilecek uygulamalardan bah-

---

[29] Yahyâ b. Âdem, ***Harâc***, s.27-51.

sedilmiştir. Hz. Peygamber'in uygulamasıyla Zımmîler içerisinde vergi konularında ayrı bir uygulamaya tabi tutulan Benî Tağlib Hristiyanlarının durumu da bu bölümde yer almıştır. Bu bölümde genel anlamda toprağın durumuna dair uygulamaları anlatan rivayetler ele alınmış, ayrıca cizye ile ilgili az sayıda rivayete de burada yer verilmiştir.[30]

Eserin üçüncü bölümünün başlangıcında ise cizye ve harâc uygulamalarına yer verilmiştir. Daha sonra iktâ, ağaç ve ekin dikmek, ölü toprakların ihyâsı, arazinin etrafını çevirmek, başkasının arazisine ağaç dikmek, kuyular ve nehirler, meyve vergileri, öşür ve sulama şekline göre vergi miktarları hakkında bilgiler verilerek rivayetler aktarılmıştır.[31]

Dördüncü ve son bölümde ise ilk olarak öşür ele alınmıştır. Ziraat ürünlerinden verilecek zekâtın niteliği ve miktarı da açıklanmış, sebzeler, buğday arpa, kuru üzüm gibi zirai ürünlerden alınacak öşürler hakkında rivayetler sıralanmıştır. Ölçekler arası kıyas (sa'\vesk) yapılmış ve bölüme harâc arazisinin öşrü hakkında rivayetlerin sıralanması ile son verilmiştir.[32]

C. Ebû Ubeyd ve Kitâbü'l-Emvâl'i

1. Ebû Ubeyd'in Hayatı (154/771-224/839)

Tam adı Ebû Ubeyd Kasım b. Sellâm b. Miskin el-Herevî[33] olan müellif 154/771 yılında Herat'ta doğmuştur. Rum asıllı olan babası Ezd kabilesinden bir kişinin azatlısıdır.[34] Küçük yaşta hafız olan Ebû Ubeyd ilköğrenimine Herat'ta bir sıbyan mektebinde başlamış ve 179/795'te Herat'tan ayrılarak Kûfe ve Basra'daki fıkıh, hadis, tefsir ve dil âlimlerinin derslerine devam etmiştir. Tahsil hayatından sonra Herat'a geri dönmüş, Vali Herseme b.

---

30 Yahyâ b. Âdem, ***Harâc***, s. 51-78.
31 Yahyâ b. Âdem, ***Harâc***, s. 78-130.
32 Yahyâ b. Âdem, ***Harâc***, s. 130-173.
33 Zülfikar Tüccar, "Ebû Ubeyd, Kasım b. Sellâm", ***DİA***, Ankara, TDV yay., 1994, c. X, s. 244-246.
34 Bağdâdî, ***Tarîh***, s. 392; ***Emvâl***, s. 6, (muhakkikin girişi); Zehebî, ***A'lamu n-Nübelâ***, c. X, s. 492.

A'yen (ö.200/816) tarafından çocuklarının eğitim ve öğretimi ile görevlendirilmiştir. Daha sonra Merv şehrine gitmiş ve burada da aynı işi yapmıştır. Akabinde Samerra'ya ve bir süre sonra da Bağdat'a geçerek Vali Sabit b. Nasr'ın çocuklarının eğitimini üstlenmiştir. Sabit b. Nasr Tarsus valisi olunca Ebû Ubeyd'i şehre kadı olarak tayin etmiştir.[35] On sekiz yıl bu görevi sürdüren Ebû Ubeyd 213/828 yılında Yahyâ b. Maîn (ö.233/848) ile birlikte Mısır'a gitmiş, sonradan Bağdat'a dönerek burada "Garîbu'l-Hadis" konusunda dersler vermeye başlamıştır. 219/834 yılında Hacca giden Ebû Ubeyd Mekke'ye yerleşme kararı almış ve 224 yılında burada vefat etmiştir.[36]

Bağdat'ta İmam Şafii (ö.204/820)'den fıkıh okuduğu ve Ahmed b. Hanbel'in sohbetlerine katıldığı bilinmektedir. Kur'an ilimleri ve kıraatle meşgul olurken lügat ve nahiv ulemasından da faydalanmış ve her biri farklı yöntem ve görüşleri benimseyen kırktan fazla âlimin dersine devam etmiştir. Kendilerinden Arap dili belâgatı ve ensab okuduğu hocalarından bazıları Ali b. Hamza el-Kisâî (ö.189/805), İbnü'l Kelbî (ö.204/819), Yahyâ b. Ziyad (ö.207/822), Ebû Amr eş-Şeybânî (ö.2013/828),Ebû Ubeyde Ma'mer b. Musenna (ö.209/824) ve Asmaî (ö.216/831) dir. Ayrıca Abdullah b. Mübarek (ö.181/797), Süfyân b. Uyeyne (ö.198/814), Yahyâ b. Saîd el-Kettân (ö.198/813), Abdurrahman b. Mehdî (ö.198/813) gibi âlimlerden hadis okumuştur. Talebeleri arasında Ahmed b. Hanbel, Ebû Hatim es-Sicistânî (ö.255/869), Buhârî (ö.256/870), Tirmîzî (ö.279/892) ve Belâzürî (ö.279/892) gibi önemli isimler de zikredilmektedir.[37]

Ebû Ubeyd hadis, fıkıh, dil, edebiyat ve tarih gibi ilimler sahasında devrinin önde gelen isimleri arasında kabul edilmiştir. Fıkıhtaki ilmi kabiliyeti ve Arap diline hâkimiyeti çağdaşları tarafından ifade edilmiştir. Sika olarak nitelendirilen Ebû Ubeyd'in rivayetleri hasen, nakilleri ise sahih olarak nite-

---

35 İbnü'n-Nedîm, ***Fihrist***, s. 78; Zehebî, ***A'lamu n-Nübelâ***, c. X, s. 501.

36 İbnü'n-Nedîm, ***Fihrist***, s. 78; Bağdadî, ***Tarîh***, s. 392,406; Zehebî, ***A'lamu n-Nübelâ***, c X, s. 507, Tüccar, "Ebû Ubeyd, Kasım b. Sellâm", s. 244-246.

37 Şihâbüddîn Ebû Abdillâh Yâkūt b. Abdillâh Rûmî Hamevî, Mu'cemü'l-üdeba: İrşâdü'l Erib ilâ Ma'rifeti'l Edîb, thk. Ömer Farûk et-Tabbâ', Beyrut, Müessesetü'l Maarif, 1999, c. 16, s. 255; Zehebî, ***A'lamu n-Nübelâ***, c. X, s. 492, 507; Tüccar, "Ebû Ubeyd, Kasım b. Sellâm", s. 244-246.

lendirilmektedir.[38]Ebû Ubeyd, dindar, vakarlı ve cömert duruşu ile ilmin izzetini korumaya özen göstermiştir.[39]Çeşitli ilimlere dair eserleri günümüze ulaşan müellifin yirmi kadar eseri zikredilmektedir.[40]Eserleri arasında önemli bir yere sahip olan *emvâl*in ortaya çıkmasında kadılık yaptığı dönemin etkili olduğu düşünülebilir. Görevi itibariyle dönemin askeri, siyasi ve mali yapısını yakından inceleme imkânı bulması ve bu konulardaki sorunların birincil muhatabı olması gibi etkenlerin onu böyle bir eser yazmaya teşvik etmesi muhtemeldir. Ayrıca eserin düzen ve tertibinde, içindeki konularda da bu etkinin olduğu düşünülmelidir. Ancak o, Ebû Yûsuf'un *Harâc*'ında ele aldığı gibi mevcut problemlere açık bir biçimde temas etmemiştir. Daha çok Kur'an ve Sünnet temelli bir bakışla İslâm kamu maliyesinin mutlak düzenini ortaya koymaya çalışmıştır.[41]

Önemli bir devlet adamı ve âlim olarak nitelendirilen Ebû Ubeyd mezheplerin teşekkül süreçleri sayılan bir dönemde yaşamıştır. Bu sebeple müellifin herhangi bir mezhebe mensubiyeti bilinmemektedir. Ancak sonraki dönemlerde Şafii ve Hanbeli mezheplerinin mensupları tarafından ona bir mezhep isnadı çabası görülmektedir. Hâlbuki o, Kitâbü'l-Emvâl'inde Ahmed b. Hanbel ve Şafiî'nin isimlerini zikretmemiş, nadiren Ebû Hanîfe, Ebû Yûsuf ve Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî'nin görüşlerine yer vermiştir. Bununla birlikte çoğunlukla İmam Mâlik'ten görüşler aktarmıştır. Bu bölümlerin bazılarında İmam Mâlik'in görüşlerini açıklayarak kendi görüşünün de bu yönde olduğunu ifade etmiştir.[42] İmam Mâlik'in görüşlerini doğru bulmadığı bölümlerde dahi onun görüşünü detaylı olarak açıklamıştır. Buna örnek olarak, çalıştırılmak üzere bulundurulan büyükbaş hayvanlardan zekât alınmayacağına dair olan bölümde çoğunluğun aksine bir görüş

---

38 Bağdadî, ***Tarîh***, s. 400-406; Zehebî, ***A'lamu n-Nübelâ***, c. X, s. 504.

39 Ebû Ubeyd Kasım b. Sellâm, ***Kitabû'l Emvâl***, Kahire, Dârûl Selam, 2009, s. 28-31.

40 İbnü'n-Nedîm, ***Fihrist***, s. 78; Ayrıca Garîbu'l Hadis başta olmak üzere eserleri hakkında geniş ve detaylı bilgiler için bkz., Bağdadî, ***Tarîh***, s. 393-406.

41 Kallek, ***İslâm İktisat Düşüncesi Tarihi***, s. 120.

42 Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellam, ***Kitâbü'l Emvâl***, çev. Cemaleddin Saylık, İstanbul, Düşünce yay., 1981, s. 384, 387.

ortaya koyan İmam Mâlik'in görüşünü özel olarak incelemiştir. Bu tür hayvanlardan zekât alınacağını söyleyen bu görüşün sünnete aykırı olması sebebiyle kabul edilemeyeceğini, aksi takdirde isabetli bir görüş olduğunu vurgulaması dikkat çekicidir.[43] Herhangi bir mezhebe mensubiyeti bilinmese de görüşlerinde İmam Mâlik'e ayrı bir yer vermesi ona verdiği önemi göstermektedir.

2. Kitâbü'l-Emvâl

Vergi hukukuna dair sistemli bir biçimde zengin bilgilere yer veren eserin 213/828 yılında Ebû Ubeyd'in Şam seyahati sonrasında tamamlandığı düşünülmektedir.[44]Ebû Yûsuf'un *Kitâbü'l-Harâcı*'na kıyasla daha sistematik ve hadis muhtevası yönünden daha zengin olan eserde müellif; kitap, sünnet ve icmayı esas alarak sırlama yapmıştır. Konu hakkındaki ayet, hadis ve görüşleri sıraladıktan sonra kendi görüşlerine de yer vermiştir. Ancak kadı olmasına rağmen yaşadığı dönemdeki aksaklıklara ve çözüm yollarına temas etmemiştir. Devletin elde ettiği gelirleri en başta zekât, fey ve humus olarak üç ana başlığa ayırmış ve bu ayrım eserin ana gövdesini oluşturmuştur. Her ne kadar girişte üç ana konu zikredilse de bunlar eser içerisinde beş ana bölüm ve on dört alt bölümde sırasıyla fey, humus ve zekât şeklinde işlenmiştir.

Eserin ilk bölümü, Ebû Yûsuf'un halifeye tavsiyeleri gibi olmasa da devlet başkanının sorumlulukları, idaresi altında bulunan mallar ve bunlarla ilgili ortaya konan hükümleri anlatmakla başlamaktadır.[45] Müellif, eserin girişinde yaptığı üç ana tasnifin ilki olan feyi birinci bölümde ele almıştır. Fey gelirleri için; cizye, harâc, anlaşmalar, ehl-i zimme ve ehl-i harpten alınan gümrük vergisi olmak üzere dört ana kaynak zikretmiştir. Feyin kay-

[43] Ebû Ubeyd, ***Emvâl***, s. 393.
[44] Cengiz Kallek, "Kitâbü'l Emvâl", ***DİA***, Ankara, TDV yay., 2002, c. XXVI., s. 98-100.
[45] Ebû Ubeyd, ***Emvâl***, s. 19-36.

naklarından olan cizye geniş kapsamlı olarak incelenmiş, Hz. Ömer'in uygulamaları detaylı olarak anlatılmıştır. Bu bölümde Hz. Peygamber'in devlet başkanlarına yazmış olduğu mektupların metinlerini ele alan müellifin bu mektupları görmüş olması da muhtemeldir.[46] Cizyeden sonra harâcı konu alan müellif, fetih biçimlerine göre toprağın fey ve ganimet olmasını, Hz. Peygamber ve sonraki dönem uygulamalarını rivayetlerle açıklamıştır. Devamındaysa savaşla elde edilen ve sahiplerinde bırakılarak harâcı alınan toprakların harâcını, ürün ve miktarlarını Sevâd örneği üzerinden Hz. Ömer'in uygulamaları ile anlatmıştır. Harâc arazisinin alım satımı, öşür tahakkuku, ehl-i zimmenin İslâm topraklarında yapıp yapamayacakları, esirler gibi konuları uzunca bir bölümde ele alarak rivayetlere yer vermiştir.[47]

Müellif ikinci bölüme başlarken toprağı konu edinmiş ve toprağın sahiplerinin hukuku hakkında da geniş malumatlar vermiştir. Sulh yolu ile alınan araziler hakkında rivayetleri aktarmış ve bu toprakların durumunu, sulh ehline karşı tutumu, anlaşmaların ilavelerini, sulh ehlinin Müslüman olması durumunda arazinin hukukunu, anlaşmalara uyulmaması durumunda yapılması gerekenleri ve Hz. Peygamber'in sulh ehline verdiği metinleri tek tek ele almıştır. Devamındaki bölüme ise feyin sarf yerleri hakkında müstakil bir başlıkla başlayan müellif bu başlığın altında feyin taksimi, feyde hakkı olanlar ve olmayanlar, feyden verilecek tahsisat ve buna kimden başlanacağı, belde ve köy ahalisine verilmesi, badiye ahalisinin durumu, mevlalara, çocuklara, kadınlara ve memluklere tahsisat gibi konuları ele almıştır. Bölümün sonlarında ise feyin belirlenen tahsisatlara verilmesinde eşitlik, adalet gibi ilkelere dair rivayetleri incelerken Beytülmal'in dağıtım esasları hakkında da önemli bir yol çizmeye çalışmıştır.[48]

Üçüncü bölümün birinci kitabında arazi konusunu ele almıştır. Arazinin türleri, ihyâsı ve iktâsı konularında rivayet ve görüşleri aktaran müellif bu

---

[46] Ebû Ubeyd, ***Emvâl***, s. 25-77.
[47] Ebû Ubeyd, ***Emvâl***, s. 77-152.
[48] Ebû Ubeyd, ***Emvâl***, s. 155-302.

bölümle fey konusunu bitirmiş, üçüncü bölümün ikinci kitabında ise humus konusunu detaylı olarak işlemiştir.[49]

Dördüncü bölümde ise tamamen zekât ve zekât ile ilgili hüküm ve kuralları ele almıştır. Hayvanlardan, mücevherattan, zekâtın konusuna giren her türlü mal detaylıca anlatılmış, ayrıca bu bölümde konu hakkındaki ihtilaflara da geniş bir biçimde yer verilmiştir.[50]

Beşinci bölümde ise dördüncü bölümün devamı olarak zekât ile ilgili konular daha derinlikli olarak işlenmiştir. Ayrıca bu bölümün ikinci kitabında öşür konusu geniş bir biçimde ele alınmıştır. Bölüm, vergi memurluğu ve bu memurların nasıl davranması gerektiği, kimden hangi oranda vergi alacakları, zekâtın harcanacağı yerler ve harcama yolları hakkında açıklamalarla bitirilmiştir.[51]

D. İbn Zencûye ve Kitâbü'l-Emvâl'i

1. İbn Zencûye'in Hayatı (180/796-251/865)

Tam adı Ebû Ahmed Humeyd b. Mahled b. Kuteybe el-Horâsânîdir. 180/796 civarında Nesâ da doğmuştur. Babası Mahled'in lakabı olan Zencûye'ye nisbetle İbn Zencûye olarak bilinmiştir. Ayrıca soyunun Ezd kabilesine dayanması sebebiyle Ezdî şeklinde de anılmıştır. Döneminin başlıca ilim merkezlerinden Horasan, Kaysariyye, Kûfe gibi önemli şehirlerde bulunmuş ve buralardaki Ebû Ubeyd, Ali b. Medînî (ö.234/848) gibi önemli âlimlerden ders almıştır.[52]

Ebû Âsım en-Nebil (ö.212/828), Yezid b. Hârun (ö.206/821), Muhammed b. Yûsuf el-Firyâbî (ö.212/827), Ebû Nu'aym el-Fazl b. Dükeyn

---

[49] Ebû Ubeyd, ***Emvâl***, s. 303-366.
[50] Ebû Ubeyd, ***Emvâl***, s. 367-446.
[51] Ebû Ubeyd, ***Emvâl***, s. 445-571.
[52] Ahmet Yıldırım, "İbn Zencûye", ***DİA***, Ankara, TDV yay., 1999, c. XX., s. 462-463.

(ö.219/834) gibi âlimden rivayette bulunmuş ve Ebû Dâvud es-Sicistânî (ö.275/889), Nesâî (ö.303/915), Ebû Zür'a ed-Dımeşkî (ö.281/894), Ebû Zür'a er-Râzî (ö.264/878), Ahmed b. Hanbel, Muhammed b. İshâk es-Serrâc (ö.313/925) gibi pek çok alimde ondan hadis rivayet etmiştir. Buhârî ve Müslim (ö.261/875)'in ondan hadis rivayet ettiğine dair görüşler bulunsa da kabul edilen görüş talebelik yaptıkları, ancak hadis rivayetinde bulunmadıkları şeklindedir.[53]

İbn Zencûye Mısır seyahati dönüşünde 251/865 yılında vefat etmiştir.[54] Bunun yanı sıra Mısır'da öldüğü de söylenmiş ve vefat tarihi olarak 247 (861), 248 (862) veya 249 (863)yılları da zikredilmiştir.[55]

2. Kitâbü'l-Emvâl

Ebû Ubeyd'in en değerli talebelerinden birisi olarak gösterdiği[56]İbn Zencûye, eseri *Kitâbü'l-Emvâl*'de hocası Ebû Ubeyd'in *Emvâl*'inden büyük oranda faydalanmıştır. Farklı bölümler olmasına rağmen eserin büyük çoğunluğu Ebû Ubeyd' in *Emvâl*'i ile benzerlik göstermektedir. Bu sebeple Ubeyd'in *Emvâl*'inin bir çeşit müstahreci olarak nitelendirilmiştir.[57]

Ebû Ubeyd'in *Emvâl*'inde uygulamış olduğu sırayı takip eden İbn Zencûye, eserine halife ile ilgili konularla başlamıştır. Orantısız bölümlerden oluşan eser; fey çeşitleri ve tahsil yöntemleri, silah ve sulh yolu ile alınan araziler hakkında hükümler, Resûlullah'ın yaptığı barış antlaşmaları, fey

---

[53] Zehebî, ***Siyer***, c. XII., s. 19; İbn Zencûye Ebû Ahmed Humeyd b. Mahled b. Kuteybe el-Horasanî, ***Kitâbû'l Emvâl***, thk,Şakir Zîb Feyyaz, Riyad, Melik Faysal İslâmi Araştımalar Merkezi, 1986, s. 21.

[54] İbn Zencûye, ***Emvâl***, s. 6, (muhakkikin girişi); Zehebî, ***Siyer***, c. XII., s. 21; Yıldırım, "İbn Zencûye", s. 462-463.

[55] Zehebî, ***A'lamu n-Nübelâ***, c. XII s. 21;İbn Zencûye,***Emvâl***, s. 24; Yıldırım, "İbn Zencûye", s. 462-463; Kallek, ***İslâm İktisat Düşüncesi Tarihi***, s. 131.

[56] Zehebî, ***Siyer***, c.XII., s. 21; Yıldırım, "İbn Zencûye", s. 462-463.

[57] Kettânî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ca'fer b. İdrîs el-Hasenî, *er-Risâletü'l-Müstetrafe li-Beyani Meşhûri Kütübi's-Sünne*, Beyrut, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1993, s. 47; İbn Zencûye, ***Emvâl***, s. 47.

gelirlerinin sarf yerleri, topraklar, iktâ, ölü toprağın ihyâsı, himâ ve sulara ilişkin hükümler, humus ahkamı ve ilkeleri, zekât hükümleri ve kuralları başlıklı bölümlere ayrılmıştır. Konular işlenirken fazlaca detaylandırılmış, farklı yönleriyle ele alınmaya çalışılmıştır. Örneğin Ebû Ubeyd'in *Emvâl*'inde kölelere verilecek olan tahsisatlar birkaç başlık altında açıklanmıştır. İbn Zencûye ise bu konuyu on sekiz başlık altında inceleyerek hocasının yer vermediği pek çok detayı açıklamıştır. Böylece Ebû Ubeyd'in değinmediği detaylar İbn Zencûye tarafından ele alınmıştır.[58] Ayrıca İbn Zencûye hocasının kitabındaki hadisleri hocasından farklı yollarla rivayet etmiştir. Genel olarak Ebû Ubeyd'in fikir ve görüşlerini aktarmış, bazı hususlarda ise hocasının gerekli görmediği açıklamalar yaparak onun eserinde yer vermediği konuları işlemiştir. Yine Ebû Ubeyd'in eserinde yer vermiş olduğu ayetlerinde detaylı tefsirini yapmıştır. Kitabında kendi içtihadını ortaya koymamış, rivayet nakillerinde bulunmuştur.[59]

E. Kudâme b. Cafer ve Kitâbü'l-Harâc

1. Kudâme b. Ca'fer'in Hayatı (260/874-328/940)

Bağdat'ta 260 (874) senesi civarında doğduğu tahmin edilen, tam adı Ebü'l-Ferec Kudâme b. Ca'fer b. Kudâme b. Ziyâd el-Kâtib el-Bağdâdî[60] olan müellif Hristiyan iken Halife Muktefî Billâh (289/902-295/908) döneminde Müslüman olmuştur.[61] Dedesi Kudâme b. Ziyâd Türk asıllı komutanlardan İnak (ö.235/849)'ın kâtipliğini yapmıştır. 235'te İnak'la beraber tutuklanmış ve bir müddet sonra Müslümanlığını ilan etmiştir.[62] Ediplik ve şairlik yönü

---

[58] Ebû Ubeyd sadece köleye verilmesi gereken tahsisattan bahsederken İbn Zencûye köleye yemek verilmesi, köle ve sahibinin konumu, kölenin giymesi gerekenler gibi detaylı konuları ele almıştır.

[59] Kettânî, ***el-Müstetrafe***, s. 48; Kallek, ***İslâm İktisât Düşüncesi Tarihi***, s. 133- 134.

[60] Kudâme b. Ca'fer, ***Kitâbü'l Harâc***, thk. Muhammed Hüseyin Zebîdî, Irak, Daru er-Reşîd, 1981, s. 5; Cengiz Kallek, "Kudâme b. Ca'fer", ***DİA***, Ankara, TDV yay., 2002, c. XXVI, s. 311.

[61] Nedîm, ***Fihrist***, s. 144; Kallek, ***İslâm İktisat Düşüncesi Tarihi***, s. 140.

[62] Kudâme, ***Harâc***, s. 7; Kallek, "Kudâme b. Ca'fer", s. 311.

bulunan Kudâme, 297 yılına kadar Bağdat'ta Divânü'l-Kebîr'in bazı dairelerinde memurluk yapmış, Divânü'l-Meşrık'a bağlı Meclîsu'z-Zimâm'da kâtiplik görevinde bulunmuştur. 297 yılından vefatına kadar ise Divânü'l-Harâc'a başkanlık yapmıştır.[63] Uzun yıllar devlet dairelerinde görevde bulunan Kudâme b. Ca'fer edindiği birçok tecrübeyi eserine yansıtmıştır. Ayrıca o, tarih, coğrafya, edebiyat, matematik, mantık, felsefe ve fıkıh konularında âlim kabul edilmektedir.[64]Eserleri incelendiğinde ise Grek, Fas ve Hint kültürünü iyi tanıdığı anlaşılmaktadır. O, Aristo'nun es-Semâ'u't-Tabî'î adlı eserinin ilk makalesini şerh etmiştir. Hayatı hakkında çok fazla bilgi bulunmayan müellifin ölüm tarihi de kesin olarak bilinmemektedir. Bağdat'ta vefat ettiği bilinmekte ve ölüm yılı olarak310 (922), 328 (940)ve 337 (948) tarihleri verilmektedir.[65]

2. Kitâbü'l-Harâc

Vezir Ali b. Îsâ'ya h. 320 (932) yıllarında Kudâme tarafından takdim edildiği bilinen *Kitâbü'l-Harâc ve Sına'ati'l-Kitâbe*[66],menzile adı verilen sekiz kısımdan oluşmaktadır. Ancak günümüze sadece beşinci ve sekizinci menzileler arasındaki ikinci bölümü ulaşmıştır. Kudâme'nin *Kitâbü'l-Harâc*'ı çeşitli amaçların yanı sıra kâtipler için bir rehber kitabı olarak hazırladığı da düşünülmektedir. Menzilelerin sayıları konusunda farklı rivayetler bulunsa da eserin sekiz menzileden oluştuğu müellif tarafından ifade edilmiştir.[67] Her bir menzile diğeri için mukaddime mahiyetindedir. Bunlardan ilki kitabın muhtevasını anlatan bir mukaddimeyi, ikincisi kâtiplik mesleğinin inceliklerini ve bu mesleğin icrası için gereken malzemeyi ve iyi bir kâtibin özellikle-

---

63 Kallek, "Kudâme b. Ca'fer", s. 311.

64 Nedîm, ***Fihrist***, s. 144; Hayreddin Ziriklî, ***el-A'lâm: Kamûsu Terâcim li-Eşheri'r-Ricâl ve'n-Nisâ min'el-Arab ve'l-Müsta'rebîn ve'l-Müsteşrikîn***, Beyrut, Dâru'l-İlm li'l-Melayîn, 2002, c. V, s. 191.

65 Kudâme, ***Harâc***, s. 5; Ziriklî, ***el-A'lâm***, s. 191; Kallek, "Kudâme b. Ca'fer", s. 312.

66 Kudâme, ***Harâc***, s. 12.

67 Kudame, ***Harâc***, s. 8.

rini, üçüncüsü iyi bir kâtibin bilmesinin zorunlu olduğu belâgat ve beyân sanatı ile ilgilidir. Dördüncü bölümde Divânü'l-Harâc ve Divânü'd-Diya ele alınmış, bunların görev alanları, işleyiş tarzları ve kalemleri incelenmiştir. Eserin buraya kadar olan kısmı günümüze ulaşmamış, menzilelerin içerikleri ise müellifin ifadeleri sonucunda tespit edilmiştir.[68]On bir bölümden oluşanbeşinci menzilede sırasıyla; ordu, hazine, beytülmâl, yazışmalar, defterhane, mühürler, evrak kabul ve hazırlama, darphane, mezalim, emniyet, posta ve doğu-batı yolları divanları incelenmiştir.[69] Altıncı menzilede ise coğrafi konular yedi kısımda anlatılmaktadır. Bu bölümde coğrafi konular dışında döneme dair gelir miktarları açık bir biçimde zikredilmektedir. Abbasî Devleti'nin 204 (819/820) yılında Sevad bölgesinden almış olduğu vergilere dair detaylı bir cetvel veren müellif yaşadığı dönemde elde edilen gelirlerle kıyas yapmaktadır. Gelirleri açıkça aktardığı bu cetvelin yanı sıra ölçüler ve birimler arasında dönüştürme hesapları yaparak yaşadığı döneme dair önemli bilgiler aktarmaktadır.[70]Mali konuların ele alındığı bölüm ise yedinci menziledir. Kudâme bu bölümde vergilendirmeye esas olan araziyi, coğrafya ve tarih yazıcılığı çerçevesinde incelemekte, fetihlere ve tarihi rivayetlere geniş yer vermektedir.[71]Ayrıca bu bölüm incelendiğinde pek çok kısımda Ebû Ubeyd'in *Emvâl*'i ile benzerlikler görülmektedir. Yedinci menzilenin on dokuz bölümünden on sekizi kamu maliyesi ve toprak düzeni ile ilgilidir. Verginin kaynakları olan fey ile başlayan ilk bölümün devamında; zekât, cizye, humus, harâc, öşür, kaçak köleler, buluntu ve çalıntı mallar, mirasçısız ölenlerin malları gibi konulara yer verilmiştir. İkinci ve dördüncü bölümler arasında ise fey, cizye, harâc ve öşürün kaynağını oluşturan toprak türlerini; (i) savaşla alınan topraklar, (ii) sulh ile alınan topraklar ve (iii) öşür toprakları şeklinde üç ana sınıfa ayırmıştır. Devamında ölü topraklar ve ihyâsı ile iktâlar ele alınmıştır. On altıncı bölüme kadar Hz. Peygamber sonrası devletin gelir kaynakları incelenmiş, on altı ve on yedinci bölümlerde su

[68] Kudame, ***Harâc***, s. 20.
[69] Kudâme, ***Harâc***, s. 21-129.
[70] Kudâme, ***Harâc***, s. 162-169.
[71] Kudame, ***Harâc***, s. 201-425.

hakları konusu, on sekizinci bölümde ise sadaka ve zekâtın hak sahiplerine verilmesi konu edilmiştir. On dokuzuncu ve son bölümde ise geniş bir biçimde fetihlere yer verilmiştir.[72] Bu bölüm Belâzuri'nin (ö. 279/892-93) *Futûhu'l-Buldân* adlı eserinin bir özeti olarak nitelendirilmiştir.[73] Eserin on iki bölümden oluşan sekizinci menzilesinde ise siyaset, kamu yönetimi ve topluma dair konular ele alınmıştır. Bu bölümde toplumsal gelişim, sosyal sorunlar ve kamu yönetimine dair pek çok bilgi bulunmaktadır.

Buraya kadar çalışmaya konu olan eserler ve müelliflerinin hayatları kısaca ele alınmıştır. Beş eser arasında konu hakkında kurucu/öncü olarak Ebû Yûsuf'un *Kitâbü'l-Harâc*'ı ve Ebû Ubeyd'in *Kitâbü'l-Emvâl*'i ön plana çıkmaktadır. Yahyâ b. Âdem'in *Kitâbü'l Harâc*'ı ise hadisçi anlayışın önemli örneklerinden kabul edilmiştir. Kudâme b. Ca'fer ise iyi bir kâtip olması sebebiyle *Kitâbü'l-Harâcı*'nda kamu maliyesine dair tarihi ve teknik konulara önem vermiş, kendi görüşlerini zikretmemiştir. İbn Zencûye ise *Kitâbü'l-Emvâli*'nde hocası Ebû Ubeyd'in izinden gitmiş ve hocasının eseri üzerine bir müstahreç hazırlamıştır. Bu sebeple konular hakkında kendi içtihadını ortaya koymamıştır.

Harâc ve *Emvâl*ler arasında günümüze ulaşan ilk eser olması, ele aldığı konular hakkında ortaya koyduğu görüşleri ve çözümleri gibi sebeplerle Ebû Yûsuf'un *Harâc*'ı harâc ve emvâl literatüründe önemli bir yere sahiptir. Hem Hanefî fıkıhçıları arasında hem de yaşadığı dönem ve sonrasında Ebû Yûsuf'un kayda değer bir konuma sahip olması da eserin kıymetini artırmıştır. Ekonomi, kamu yönetimi, toplumsal sorunlar, tarihsel olaylar gibi konuları ele alan eser kendisinden sonra yazılanlar için de bir kaynak olmuş, harâc ve emvâl literatürünün doğuşunda ve gelişmesinde hayati bir rol oynamıştır. Ebû Yûsuf *Harâc*'ında sadece rivayet nakillerinde bulunmamış, konular hakkında içtihadını da ortaya koymuştur. Bunun yanı sıra kendisinden çok sonra sistemleşecek olan konulara da yer vermiştir. Piyasa fiyat-

---

[72] Kudame, ***Harâc***, s. 256-424.
[73] Kallek, ***İslâm İktisat Düşüncesi Tarihi***, s. 142.

larının belirlenmesine ve bugün enflasyon olarak adlandırdığımız fiyat dengesine dair açıklamaları ve bu konuda görüş beyân etmesi örnek olarak gösterilebilir.[74] Ayrıca kendi döneminde oluşturulan ve tüm kadıların üstünde bir makam olan Kâdılkudât olması dönemin uygulamalarına ve yaşanan sorunlarına hakim olduğunu göstermektedir. Bu sebeple eserinde yer alan konuların dönemin sorunlarına bir çözüm mahiyetinde olduğu düşünülmelidir. Ancak bu yöntem sebebiyle eser içerisinde belirli bir sistem ve konu bütünlüğü bulunmamaktadır. Ayrıca konuların bir kısmı geniş bir biçimde incelenirken bazıları yüzeysel olarak ele alınmıştır. Sözgelimi nakitlerin zekâtı detaylı olarak incelenmiş ancak hayvanların zekâtına kısaca yer verilmiştir.[75] Tüm bunlarla birlikte bu alanda önemli görüşler içeren ve kendisinden sonrakilere yön veren en temel kaynak Ebû Yûsuf'un *Kitâbü'l-Harâcı*' dır.

Vefat tarihi esas alındığında Ebû Yûsuf'tan sonra bu konuyla ilgili eser kaleme alan Yahyâ b. Âdem'dir. Ebû Yûsuf ile arasında yaklaşık yirmi yıl bulunan Yahyâ ondan fıkıh dersleri almış, *Kitâbü'l-Harâc*'ında Ebû Yûsuf'tan ve Ebû Hanîfe'den nakillerde bulunmuştur. Ancak Yahyâ b. Âdem'in metni, Ebû Yûsuf'un metninden farklılıklar göstermektedir. Ebû Yûsuf yaşadığı dönemin problemlerini ele alıp çözüm üretmeyi hedeflemiş, Yâhya b. Âdem ise harâc konularının en iyi uygulamalarını ortaya koymaya çalışmıştır. Bu bağlamda Ebû Yûsuf devlet gelirlerini düzenlemeyi amaçlarken, Yâhya b. Âdem mali konularda Hz. Peygamber ve Hulefa-i Raşidîn dönemini esas alarak yapılanları aktarmakla yetinmiştir.[76]Eserinde fey ve ganimetin dışında genel olarak araziyi merkeze almıştır. Bu bağlamda araziye dair tüm konulara yer vermeye çalışmıştır. Örneğin zekât konusunda öşre genişçe yer vermiş ancak hayvanların ve nakdin zekâtını ele almamıştır.[77]Ayrıca diğer

---

[74] Ebû Yûsuf, ***Kitabû'l Harâc***, çev. Ali Özek, İstanbul, Bahar yay., 1973, s. 92-93.
[75] Ebû Yûsuf, ***Harâc***, s. 132-136.
[76] Yahyâ b. Âdem, ***Harâc***, s. 10.
[77] Yahyâ b. Âdem, ***Harâc***, s. 147-155.

kaynaklarda yer almayan gece hasadı konusunu işlemiştir.[78]Yine ölçü ve tartılara yer vermiş, türleri hakkında önemli açıklamalar yapmıştır.[79] Bu açıdan bakıldığında onun eserinde araziye dair vergilere yoğunlaştığı düşünülebilir. Yine konu sıralamasında da belli bir düzen ve bütünlüğü takip etmiş ancak, her konunun detaylı incelemesini yapmamıştır.

Ebû Yûsuf'tan sonra kurucu olarak nitelendirilebilecek bir diğer eser Ebû Ubeyd'in *Kitâbü'l-Emvâl*'idir. Ebû Ubeyd, eserinde belirli bir düzeni takip etmiş ve bu düzen içerisinde konuları detaylı bir biçimde incelemiştir. Ancak o da yaşadığı dönemin sorunlarını ele almaktan kaçınmıştır. Ele aldığı konular hakkında ayet, hadis ve görüş sıralaması yapmış en son kendi görüşünü belirtmiş, böylece konuları geniş bir çerçevede değerlendirmiştir. Paraların kıymetleri, basımı ve kısaca tarihçesi hakkında verdiği bilgiler bir konuyu birden çok yönüyle incelemesine dair önemli bir örnektir.[80]Geniş açıklamalarla, çokça rivayetin yer aldığı *Emvâl*'in en önemli özelliği konuların tutarlı bir biçimde işlenerek, görüşlerin delillerine yer verilmesi ve sonucun net bir biçimde ortaya çıkarılmasıdır. Bu sebeple kaynaklar arasında düzenli anlatımıyla, kapsamlı olmasıyla ve rivayetleri düzenli bir biçimde bir araya getirmesiyle öne çıkan bir eserdir.

Ebû Ubeyd'in öğrencisi olan İbn Zencûye ise *Kitâbü'l-Emvâl*'ini yazarken hocasının eserini merkeze almıştır. Kettânî, İbn Zencûye'nin bu eserini hocası Ebû Ubeyd'in Emvâl'i üzerine yazılmış bir müstahreç olarak değerlendirmiştir.[81]Bu sebeple İbn Zencûye'nin konular hakkında görüşlerini ifade ettiği yerler çok azdır. Ancak konuları detaylı olarak işlemesi, hadisleri farklı tariklerden rivayet etmesi gibi yöntemler, onun eserinin harâc ve emvâl konularında zengin içerikli bir kaynak olmasını sağlamıştır. Eserinde, hocasının düzenini takip etmekle beraber konulara yeni başlıklar ekleyerek çerçe-

---

[78] Yahyâ b. Âdem, ***Harâc***, s. 136-138.

[79] Yahyâ b. Âdem, ***Harâc***, s. 140-147.

[80] Ebû Ubeyd, ***Emvâl***, s. 499.

[81] Kettânî, *er-Risâletü'l-Müstetrafe*, s. 47

veyi genişletmiştir.[82]İbn Zencûye'nin hocasının eserinden farklı olarak fıtr sadakasını ele aldığı ifade edilmiştir.[83] Ancak Ebû Ubeyd *Emvâl*'inde zekat bahsinin içinde fıtr sadakasını kısaca ele almaktadır.[84]Bu durum iki eserin arasında konular bakımından fark olmadığının göstergesi olarak kabul edilebilir.

Bu çalışmada ele alınan son eser İbn Zencûye'den sonra telif edilen Kudâme b. Cafer'in *Kitâbü'l-Harâc*'ıdır. Menzile adı verilen sekiz bölümden oluşan bu eserde mali konulardan çok iyi bir devlet görevlisi olmanın gerekleri, coğrafi, siyasi ve edebi konular ele alınmıştır. Bu bağlamda Kudâme'nin tüm yönleriyle iyi bir devlet adamı olabilmek adına rehber olacak bir eser hazırladığı anlaşılmaktadır. Genel olarak Kudâme'nin *Harâc*'ında rivayet nakilleri yapılmıştır. Konuları bab başlıkları altında inceleyen müellif, kendisinden önce yapılan uygulamaları aktarmıştır. Kudâme, fıkıh alanında derinliğinin olmaması sebebiyle mali konularda görüşlerini açıklamamıştır. Ancak diğer eserlerde yer almayan teknik konular hakkında bilgilere yer vermiştir. Üst düzey bir devlet görevlisi olması ve devlet işleyişine dair hâkimiyeti onu ayrıcalıklı kılmıştır. Kendisinden önce yazılmış olan eserlerde var olmayan ve yaşadığı döneme ait devlet gelirlerinin miktarlarını içeren tablolar bu konuda örnektir.[85]Ayrıca o iktâ, himâ gibi birçok teknik tabirin de açıklamasını yapmaktadır. Bu bağlamda onun eseri fıkhî açıdan yeni bir şey söylememiş, ancak döneme ait içerdiği teknik bilgiler açısından da eşsiz kabul edilmiştir.

Çalışmaya konu olan ana kaynaklar arasında kurucu ve yönlendirici olan Ebû Yûsuf'un *Harâc*'ı ve Ebû Ubeyd'in *Emvâl*'idir. Konuları ele alış biçimleri ve ortaya koydukları görüşleri, ayrıca konuları ele alırken oluşturdukları sistem onları öncü kılmıştır. Yâhya b. Âdemise sistemli bir eser orta-

---

[82] Örneğin sulh yoluyla alınan arazileri incelerken hocasının yer vermediği detaylara yer vermiştir. İbn Zencûye, ***Emvâl***, s. 365-449.

[83] Kallek, ***İslâm İktisat Düşüncesi Tarihi***, s., 137.

[84] Ebû Ubeyd, ***Emvâl***, s. 498.

[85] Kudâme b. Ca'fer, ***Harâc***, s. 159-184.

ya koymasının yanı sıra mali konuları rivayetler üzerinden ele almış ancak yeni görüşler ortaya koymamış, konunun toplumsal ve ahlâkî boyutlarını incelemiştir. Ayrıca eseri hadis geleneğinin ilk ve önemli örneklerinden kabul edilmiştir. İbn Zencûye ise Ebû Ubeyd'in *Emvâl*'ini genişleterek detaylandırmıştır. Bu bağlamda yön verici olmaktan daha çok müstahreç geleneğinin önemli bir örneği kabul edilmiştir. Kudâme'nin *Harâc*'ı ise devlet gelirlerini sayısal olarak gösteren tablolar, konu hakkındaki teknik kavramların açıklanması gibi özellikleri ile ön plana çıkmıştır. Tüm bu eserler literatürün ilk örnekleri ve ana kaynakları kabul edilmiştir. Çünkü bu kitaplar mali konulara dair var olanları bir araya getirmiş ve oluşan bu alanın gelişimine öncülük etmiştir. Esere kaynaklık eden ve literatürün klasik dönemini ifade eden eserler bu açılardan ele alınmış ve içeriğin büyük bir kısmı Ebû Yûsuf'un *Harâc*'ı ve Ebû Ubeyd'in *Emvâl*'i esas alınarak belirlenmiştir. Ayrıca tüm eserlerde var olan ve siyasetnâme türünün ilk örnekleri sayılabilecek kısımlar gibi vergi konusunun dışında kalan hususlara da kısaca yer verilmiştir.

– İKİNCİ BÖLÜM –

HARÂC VE EMVÂL KİTAPLARINA GÖRE VERGİLENDİRME YÖNTEMİ VE VERGİ TÜRLERİ

A. Müslim ve Gayrimüslim Ayrımına Göre Vergilendirme

Vergilendirmenin yapılmasında ve vergi miktarlarının belirlenmesinde ana unsuru vatandaş, arazi ve ürün oluşturmaktadır. İslâm devletinin hâkimiyetinde bulunan bölgelerde yaşayanlar Müslim-Gayrimüslim olmak üzere dini inançlarına göre; devletin toprakları ise elde edilme yollarına göre vergilendirilmiştir. Bunların dışında; toprak mahsullerinden, ticaret mallarından, deniz ürünlerinden, maden ve hazinelerden ve gümrüklerden de vergiler alınmıştır.

Kur'an ve hadisler incelendiğinde, Müslim ve Gayrimüslimlerin vergilendirilmelerinin ve mali sorumluluklarının tamamen farklı olduğu anlaşılmaktadır. Mekke döneminde bir kaç kez zekât ve sadakaya muhatap olan Müslümanların, hicret sonrası 7.-10. yıllarda daha kurumsal bir biçimde mali mükellefiyetlere sahip oldukları görülmektedir. Gayrimüslimler de Medine döneminde mali mükellefiyetler altına alınmaktadır. Müslümanların muhatap olduğu tüm bu mali sorumluluklar zekât ve sadaka başlığı altında toplanmış, Tevbe suresi 60. ayette[1] sarf yerleri belirlenmiştir. Bununla bera-

[1] Sadakalar (zekâtlar), Allah'tan bir farz olarak ancak fakirler, düşkünler, zekât toplayan memurlar, kalpleri İslâm'a ısındırılacak olanlarla (özgürlüğüne kavuşturulacak) köleler, borçlular, Allah yolunda cihad edenler ve yolda kalmış yolcular içindir. Allah hakkıyla bilendir, hüküm ve hikmet sahibidir.

ber ayetlerde, gayrimüslimlerden alınacak olan vergiler hakkında zekât ve sadakalar kadar açık ifadeler kullanılmamıştır.[2]

Medine'ye hicretle birlikte Müslümanlar devletleşme sürecine girmiş ve böylece kamu maliyesinin ana yapıları oluşmaya başlamıştır. Giderek yayılan İslâm'a yeni dâhil olanlar sorumluluklar açısından var olana uymuş, yarımada üzerinde müşriklerin merkezi konumunda olan Mekke'nin dışında güçlenen Medine, yeni katılanlarla beraber siyasi gücünü artırmıştır. Hz. Peygamber yarımada üzerindeki grupları İslâm'a davet etmiş, kabul edenlerin yanı sıra kabul etmeyenlerle de anlaşmalar yapmıştır. Mekke'nin fethi sonrasında yarımada üzerinde siyasi gücünü artıran Müslümanlar, İslâm'a girmeyen gruplarla anlaşmalar imzalama yoluna gitmiştir. Bu anlaşmalarda siyasi şartların yanı sıra mali mükellefiyetler yer almıştır. Böylece Müslüman olmayan ancak belli anlaşmalara tabi olan Ehl-i Zimme statüsü ortaya çıkmıştır.[3]

Araplar ise vergilendirme konusunda Müslim-Gayrimüslim ayrımının dışında tutulmuştur. İslâm'ın ilk muhatabı olarak onlardan cizye alınması kabul görmemiştir. Ebû Yûsuf'un ifadesiyle Arap olmayan kavimlere karşı yapılan seferlerin nihai şartı onların ya Müslüman olması ya da cizye vermeleri içindir. Ancak bu şart Araplar için İslâm'ı kabul etmeleri, aksi takdirde öldürülmeleri şeklindedir. Bu hüküm Ehl-i kitaptan olan Araplar için değil putperest olan Araplar için geçerlidir. Yine Arapların bulunduğu araziler de halife ister paylaştırsın isterse de sahiplerinde bıraksın, harâc kapsamına dâhil edilmemiş ve harâc vergisi uygulanmamıştır.[4]

Özet olarak mali yükümlülükler açısından Müslim-Gayrimüslim ayrımı hicret sonrası ortaya çıkmıştır. Müslümanlar, Medine yönetimine sahip olmaları ve giderek devletleşen bir yapıyı inşa etmeleri sonucu civar kabile ve

---

[2] Tuğ, ***İslâm Vergi Hukuku***, s. 47.
[3] Tuğ, ***İslâm Vergi Hukukunun Ortaya Çıkışı***, s. 50.
[4] Ebû Yûsuf, ***Harâc***, s. 117.

şehirlerle anlaşmalar yoluna gitmiştir. Bu anlaşmalara mali şartlar[5]dâhil edilmiş böylece Müslümanlardan alınan zekâtın dışında, harcama konusunda daha esnek bir gelir ortaya çıkmıştır. Yine bu mali yükümlülük karşılığında Gayrimüslimlerin can ve mal güvenliklerinin tesis edileceği garanti edilmiştir.[6] Böylece gittikçe artan bir gelir kaynağı ve kişiler üzerinde kesinleşen bir ayrım meydana gelmiştir.

1. Müslümanlardan Alınan Vergiler

1.1 Zekât

Kelime anlamı olarak "büyüme, bereket, temizleme, övgü" anlamlarına gelen zekât terim olarak, dinen zengin sayılan Müslüman kişilerin belirli bir malın bir kısmını Allah rızası için muayyen kişilere vermesi demektir.[7]

Mekke döneminde inen ayetler nüzul sıralarına göre ele alındığında zekâtın kelime ve kavramsal anlamlarında kullanıldığı görülmektedir. İlk inen ayetlerde ele alınan konuların içerisinde yoksulu doyurma ve malından verme hususlarına yer verilmesi, zekâtın ilk ifadeleri olarak kabul edilmiştir. Hz. Meryem, Hz. Mûsa ve Hz. Îsa kıssalarını anlatan ayetlerde zekât, namazla birlikte bir ibadet olarak zikredilmiştir.[8]Zekât Kur'an'da otuz ayrı ayette tekrarlanmış ve bu ayetlerin yirmi yedi tanesinde namaz ile birlikte zikredilmiştir. Fakat zekâtın uygulanma biçimi ve miktarları hadislerde açıklanmış, dağıtım yerleri ise yine ayet ile sabitlenmiştir.[9]

Müslümanların Medine'ye hicretiyle birlikte devletleşme sürecine girilmesi, ekonomik hadiseleri de beraberinde getirmiştir. Hicret sırasında

---

[5] Tevbe suresi 9. ayet sonrasında cizye anlaşmalara dahil edilmiştir.

[6] Hz. Peygamberin Necrân halkına vermiş olduğu ahitnâme, Ebû Yûsuf, ***Harâc***, s. 126-127.

[7] Ebû Ubeyd, ***Emvâl***, s. 35; ***Dini Kavramlar Sözlüğü***, DİB, Ankara, 2010, s.711; Mehmet Erkal, "Zekât", ***DİA***, TDV yay., Ankara, 2013, c. 44, s. 197-207.

[8] Erkal, ***Vergi Hukuku***,s. 35-45.

[9] Erkal, ***Vergi Hukuku***,s. 56.

Kubâ'da mali konuların ele alınması, Mekke ve Medineliler arasındaki kardeşlik anlaşmasında gelir dengesinin gözetilmesi, kısa bir süre sonra Müslümanlara ait bir pazar yeri tahsisi ve bu yerden vergi alınmayacağının ilan edilmesi bu konudaki örneklerdendir.[10]Zekât'ın hicrî 2. yıl ve 9. yıl'da farz kılındığına dair farklı rivayetler bulunmaktadır. Bunların içerisinde kuvvetli olan görüş ise hicrî 2. yıl'da farz olduğu görüşüdür.[11]

Zekât; kadın veya erkek zengin Müslümanlardan devlet başkanınca veya onun görevlendirdiği bir memur aracılığıyla alınmıştır. Zekât alınması gereken mal için belirlenen miktara ulaşması ve o vakitten itibaren üzerinden bir yıl geçmiş olması, temel ihtiyaç dışı olması, mükellefin borçlarının tespit edilmesi ve düşürülmesi şartlarının gerçekleşmiş olması gözetilmiştir. Böylece; toprak mahsullerinden, hayvanlardan, ticaret mallarından, altın ve gümüş paralardan, ziynet eşyalarından, madenlerden zekât alınmış ve harcama yerleri Tevbe suresi 60. ayette[12] belirlenmiştir.

Zekâtın tahakkukunu gerektiren ana sebep eldeki malın nisab şartlarını tamamlamış olmasıdır. Nisab ise altın, gümüş ve hayvanlardan belirlenen miktarda elde bulunması ve üzerinden bir yılın geçmesiyle ortaya çıkar. Mâlik b. Enes ve Medine uleması bu şartları nisab şeklinde ifade etmiştir. Ancak Irak uleması bunun için "malın aslı" ifadesini kullanmıştır. Bu tartışmanın asıl sebebinin, zekât alınacak malın üzerinden geçmesi gereken bir yıl şartı ile ilgili olduğu görülmektedir. Zekât verilmesi gereken miktara ulaşan mal, bir yıl içerisinde artmaya devam ederse bu artan miktarın zekâta dâhil edilip edilemeyeceği hususu tartışmalıdır. Burada zekâtın oluşması için geçmesi gereken bir yılın başlangıç vakti ve zekâtın toplanma işlemi için belirlenen vakit konuları tartışmalıdır. Buna göre Irak uleması Hz. Ömer'in yavru hayvanlar hakkındaki uygulamasını delil alarak artan miktarın da

---

[10] Erkal, ***Vergi Hukuku***, s. 46.

[11] Erkal,***Vergi Hukuku***,s. 57.

[12] "Sadakalar (zekâtlar) Allah'tan bir farz olarak ancak, yoksullara, düşkünlere, (zekât toplayan) memurlara, gönülleri (İslâm'a) ısındırılacak olanlara, (hürriyetlerini satın almaya çalışan) kölelere, borçlulara, Allah yolunda çalışıp cihad edenlere, yolcuya mahsustur. Allah pek iyi bilendir, hikmet sahibidir." Erkal, ***Vergi Hukuku***, s. 54.

zekâta dâhil olacağı görüşündedir. Ancak Ebû Ubeyd bunun sadece hayvanlar için geçerli olduğunu, nakit zekâtında artışın da bir yıl beklenmesi gerektiğini ifade etmiştir.[13]

Zekât malı temelde, hayvanları ve toprak mahsullerini içeren emvâlü'z-zâhire, nakitleri içeren emvâlü'l-bâtına olmak üzere iki ana kısma ayrılmıştır. Emvâlü'z-zâhire olarak nitelendirilen mallar devlete teslim edilmiştir. Ancak emvâlü'l-bâtına olan mallar Hz. Osman döneminden itibaren şahıslara bırakılmıştır. Zekât memurları bu malların zekâtlarını toplamamışlardır. Ancak Ebû Ubeyd nakitlerin zekâtının da devlete verilmesi gerektiği yönündeki görüşleri kabul etmiştir.[14]

Burada üzerinde durulması gereken bir diğer husus zekât-vergi ilişkisidir. Kaynak aldığımız eserlerde açık olarak bu ilişki ele alınmamıştır. Ancak müelliflerin tamamı zekâtın baştan sona tüm organizasyonunda tek yetkili merci olarak devleti kabul etmişlerdir. Bu konuyu kısa da olsa zekât-devlet ilişkisi bağlamında Ebû Ubeyd ele almıştır. Hz. Osman'ın vefatına kadar böyle bir ayrım gündeme gelmemiştir. Ancak daha sonrasında gerçekleşen siyasi olaylar bu ayrımın ortaya çıkmasına sebep olmuştur.[15] O, devlet adamlarının kontrolünde olan üç tür maldan birisinin de zekât olduğunu ifade etmiştir.[16] Burada yine emvâlü'l-bâtına ve zâhire ayrımını gözetmiş, devletin zekât ile ilişkisi bu ayrıma göre belirlemiştir. Zâhire olan malların (hayvan, tarım mahsulü) devlete verilmesi gerektiğini ifade etmiş, aksi durumda zekâtın gerçekleşmeyeceğini ve tekrar devlet görevlilerine tazmin edilebileceğini söylemiştir. Hz. Ebû Bekir'inde bu mallarda zekâtı devlete teslim etmeyenlere karşı savaştığını belirtmiştir.[17] Ebû Ubeyd, Emvâlü'l-bâtına olarak nitelendirilen (nakitler, ziynet eşyaları) mallarda ise çoğunlukla İbn Ömer'den olmak üzere zekâtın devlet yöneticisine verilmesi gerekti-

[13] Ebû Ubeyd, ***Emvâl***, s. 414-417.
[14] Ebû Ubeyd, ***Emvâl***, s. 535-541.
[15] Ebû Ubeyd, ***Emvâl***, s. 535.
[16] Ebû Ubeyd, ***Emvâl***, s.35.
[17] Ebû Ubeyd, ***Emvâl***, s. 539-540, 505.

ğine dair farklı rivayetleri sıralamıştır. Bunun yanı sıra kişinin, zekâtı devlet görevlilerine vermeden kendisinin verebileceğine dair rivayetlere de yer vermiştir. Tüm bu rivayetlerden sonra her iki durumda da zekâtın geçerli olacağı şeklinde görüşünü beyan etmiştir.[18] Böylece zekât devlet ilişkisinde emvâlü'z-zâhire olan malların sadece devlete teslim edilmesi, emvâlü'l-bâtına olanların ise devlete veya direkt zekât alabilecek kişilere teslim edilmesi sonucu ortaya çıkmıştır. Zekâtın tüm esaslarının Kur'an ile kesin biçimde belirlenen bir gelir olması ve gelişen siyasi olaylar, devletle olan ilişkisini sarsmıştır. Çünkü zekât uygulama olarak devletin organize ettiği ancak üzerinde yetkisinin sınırlı olduğu bir gelir türüdür. Gelişen siyasi olaylar sonucunda devlet başkanlarının güvenilirliklerini yitirmesi ve zekâtların Kur'an'da belirlenen yerlere harcanmaması[19] uygulamada değişikliği de beraberinde getirmiştir. Böylece zekât bir kısmını devletin topladığı, bir kısmında ise mükelleflerin sorumlu olduğu bir gelir türüne dönüşmüştür.

Zekâtın mali yükümlülük olmasının yanı sıra bir ibadet olması onu diğer gelirlerden daha özel kılmıştır. Bu bağlamda zekât vermek malın temizlenmesi olarak nitelendirilmiştir. Harâc ve emvâl kitaplarında zekâtın dinî boyutu müstakil başlıklarla ele alınmıştır. Buna göre kişinin vereceği zekâta engel olunmaması, zekât tahsili için gelen memurlara iyi davranılması ve memurların da mükelleflere karşı merhametli olması gerekmektedir. Ayrıca zekât ölçümünde adil olunması, kişiler üzerinde bireysel çıkarların gözetilmemesi gibi pek çok konuya da yer verilmiştir.[20]Zekâtı vermekten kaçınanın Müslüman olmayacağı ve namazının kabul olmayacağına dair rivayetler vardır.[21]Zekât miktarları konusunda ise Hz. Peygamber'in hayattayken yazdırmış olduğu esaslar temel alınmıştır.[22]

---

[18] Ebû Ubeyd, ***Emvâl***, s. 539.
[19] Ebû Ubeyd, ***Emvâl***, s. 536-540.
[20] Ebû Yûsuf, ***Harâc***, s. 137-147; Ebû Ubeyd, ***Emvâl***, s. 367-374.
[21] Ebû Yûsuf, ***Harâc***, s. 137.
[22] Ebû Yûsuf, ***Harâc***, s.132.

1.1.1 Hayvanların Zekâtı

Hayvanların zekât şartını taşımaları için üzerlerinden bir yıl geçmiş olması ve nisab miktarına ulaşmış olmaları şart koşulmuştur. Nisab miktarı hesaplanırken yavrular, zayıf ve çelimsiz olanlarda bu hesaplamaya tabi tutulmuştur.[23]

Yavru hayvanlar zekât hesaplanırken sayıya dâhil edilir. Hz. Ömer yavru hayvanların hesaba dâhil edilmesine karşılık olarak besi, süt, damızlık ve et ihtiyacı için beslenen hayvanları zekâttan muaf tutmuştur.[24] Yavruların zekât olarak alınmayacağı konusunda çoğunluğun görüşünün aksine Ebû Yûsuf, içlerinden yaşını doldurmaya yaklaşmış olanların zekât olarak alınması gerektiğini söylemektedir.[25]Zekâta tabi tutulan hayvanlar arasında dişilik ve erkekliği dikkate alınan tek tür develerdir. Onların dışındaki hayvanlarda cinsiyet ayrımı yapılmamıştır.[26]

Hayvanların zekâtının toplanmasında muayyen bir zaman yoktur. Halife'nin emriyle zekât memurları göreve gider ve senelik hayvan zekâtını tahsil ederler. Bazı âlimler hayvanlarda zekât memurunun gelişiyle vacip olduğuna dair görüşler ortaya koymuşlardır.[27] Ancak nakit için verilen zekâtlarda senenin belli bir ayı esas alınmakta ve ona göre hesaplaması yapılmaktadır. Hayvanlar, kaybolma, doğal afetler gibi sebepler sonucu telef olma durumlarında zekât miktarından düşürüleceklerine dair uygulamalar varken nakit için bu durum geçerli değildir.

Zekât olarak alınmaya uygun şartları taşıyan hayvanın bulunmaması durumunda nakdi kıymeti alınmamış, aynı cinsten farklı cinsiyet ve yaşlarda hayvanlar zekât olarak alınmıştır. Şayet arada bir fark oluşmuşsa zekât

---

[23] Ebû Yûsuf, ***Harâc***, s. 134.
[24] Ebû Ubeyd, ***Emvâl***, s. 414.
[25] Ebû Yûsuf, ***Harâc***, s. 135.
[26] Ebû Ubeyd, ***Emvâl***, s. 409.
[27] Ebû Ubeyd, ***Emvâl***, s. 390.

memurları tarafından bu farkın nakit olarak hayvan sahibine verilmesine dair uygulamalarda gerçekleştirilmiştir.[28]

Hayvanlarda zekât tahsilatı yapılırken yaşlı, kör, şaşı, sakat ve benzeri kusurlu olanları alınmadığı gibi hayvan sahibinin en iyi, semiz hayvanlarının alınmamasına özen gösterilmiştir. Tüm açılardan orta seviyede olan hayvanlar zekât olarak tahsil edilmiştir. Ayrıca hayvanlarını kendi ihtiyaçları için beslediğini iddia eden hayvan sahipleri içinse, zekât memuru tarafından kişilere yemin ettirilmiş ve böylece zekâttan muaf tutulmuşlardır.[29]

Hz. Peygamber'den nakledilen bir rivayette geçen "zekâtta, birleştirilmiş sürüler ayrılmaz ve ayrı sürüler birleştirilmez" ifadesi birçok farklı görüşün ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Buna göre bu hadisin mülkiyeti ortadan kaldırdığı ifade edilmiştir. Birleştirilmiş sürülerin alt sınırı hakkında farklı sayılar ortaya konmuş olsa da yaygın olan görüş en alt nisab miktarının kabul edilmesi gerektiği yönündedir. Zekât memuru zekât almak üzere geldiğinde sürülerin birleştirilmesi ve zekât miktarının düşürülmesi âlimlerce doğru bulunmamıştır. Bu sebeple otlak, ağıl ve döl hayvanında ortak olan hayvanlar birleştirilmiş sürü kabul edilmiştir. Bu sürülerin zekât nisabında gereken miktara ulaşması ile zekâtı ortak olarak verilmiş ve sahipleri kendi aralarında mülkiyetleri miktarınca verilen zekâtı paylaşmışlardır. Normal şartlarda nisab miktarına ulaşmayan ancak sürü halinde nisab miktarına ulaşan hayvan sahiplerinin de sürülerini ayıramayacakları ifade edilmiştir.[30] Ayrıca mülkiyeti tek kişiye ait olan yüksek miktardaki hayvanların zekâtları alınırken, zekât miktarını artırmak için, hayvanlar arasında gruplandırma yapılması da yasaklanmıştır.[31] Bu konuda Hz. Peygamber'den yapılan rivayet ve devamında ortaya konulan görüşler incelendiğinde ana temanın; zekât memurları zekâtı almak üzere gittiklerinde hayvanlar hangi durum ve

---

28 Kudâme, ***Harâc***, s. 195.
29 Ebû Yûsuf, ***Harâc***, s. 217.
30 Ebû Ubeyd, ***Emvâl***, s. 400-407.
31 Ebû Yûsuf, ***Harâc***, s. 133.

sayıda iseler zekâtın bu sayılar üzerinden tahsil edilmesi şeklinde olduğu anlaşılmaktadır.

1.1.1.1 Deve

Hayvanların zekâtı konusunda en çok ihtilaflı olan bölüm develerin zekâtıdır. Büyükbaş ve küçükbaş hayvanlarda cinsiyet ayrımı yapılmaması, sayı aralıklarının daha geniş olması gibi sebeplerle birkaç hususta farklı görüşler ortaya konulmuştur. Develerin zekâtında ise sayı aralıklarının dar olması, zekât olarak verilecek deve çeşitlerinin yaş, cinsiyet gibi detaylı ayrımlara tabi tutulması sebebiyle birçok farklı görüş ileri sürülmüştür.

Develerde beş sayısı zekât tahakkukunun sınırıdır. Beş ile yüz yirmi arasındaki develerin zekâtı konusunda herhangi bir ihtilaf bulunmamaktadır. Ebû Ubeyd bu miktarlarla ilgili, Muhammed b. Abdurrahman el-Ensârî, Amr b. Herim, Habîb b. Ebî Habîb, Yezîd b. Hârûn, Ebû Ubeyd şeklinde ki isnâd zinciriyle gelen rivayeti esas almıştır.[32] Aynı rivayeti İbn Zencûye de kullanmıştır.[33] Buna göre Ömer b. Abdülaziz halife olduğu zaman Hz. Peygamber'in ve Hz. Ömer'in zekâta dair yazmış olduğu metinleri istemiştir. Hz. Peygamber'in Amr b. Hazm'a yazmış olduğu metin onun oğullarında, Hz. Ömer'in yazmış olduğu metin ise onun akrabalarında bulunmuştur. Muhammed b. Abdurrahman el-Ensârî bu metinleri istinsah ederek zekât miktarları hakkında genişçe bir metni halife'ye göndermiştir. Bu konuda Ebû Yûsuf ise Zührî'den, Sâlim ve İbn Ömer yoluyla gelen rivayeti esas almıştır.[34] Bu rivayete göre Hz. Peygamber zekât miktarlarını yazdırmış ve bu yazılı metni daima yanında taşımıştır. Vefatından sonra da bununla amel edilmesini vasiyet etmiş, Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer bu metin üzere uygulama yapmıştır.

---

[32] Ebû Ubeyd, ***Emvâl***, s. 375.
[33] İbn Zencûye, ***Emvâl***, s. 800.
[34] Ebû Yûsuf, ***Harâc***, s. 133.

Bu rivayetlere göre beşten dokuza kadar olan develer için bir koyun zekât belirlenmiş ve yirmi beşe kadar her beş artış için koyun sayısı bir artırılmıştır. Yirmi beş ve otuz beş deve arasında ise iki yaşında bir dişi deve[35], otuz beş ve kırk beş arasında ise üç yaşında bir dişi deve[36] alınır. Kırk altıdan altmışa kadar dört yaşında bir dişi deve, altmış birden yetmiş beşe kadar beş yaşında bir dişi deve, yetmiş altıdan doksana kadar üç yaşında iki dişi deve, doksan birden yüz yirmiye kadar dört yaşında iki dişi deve zekât miktarı belirlenmiştir. Bu kısma kadar olan bölüm tüm müelliflerce aynı zikredilmiştir. Ancak yüz yirmi sayısı ve sonrası için farklı görüşler ortaya konulmuştur.

Develerin zekâtı konusunda yüz yirmi sayısına kadar verilecek miktar ortak bir görüşle aynı kabul edilmesinde Hz. Peygamber'in yazdırmış olduğu miktarlar, Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer'in uygulamaları belirleyici olmuştur. Hz. Ali'den yüz yirmi beş deveye beş koyun düşeceği yönündeki bir rivayet dışında genel uygulama yukarıda ifade edilen biçimdedir. Hz. Ali'den yapılan bu rivayetin sıhhatinde şüphe olduğu iddia edilmiştir.[37]Ebû Yûsuf bu rivayeti koyun sayılarının yirmi dörtte bittiği şeklinde düşünmüş olmalı ki zikrettikten sonra her elli deve için dört yaşında bir dişi, her kırk deve içinse üç yaşında bir dişi deve eklenmesi gerektiğini söylemiştir. Ebû Ubeyd de yüz yirmi den sonra küçükbaş cinsinden zekât verilemeyeceğini, her kırk artış için üç yaşında bir dişi deve, her artış içinse dört yaşında bir dişi deve verilmesi gerektiği görüşünü desteklemiştir. Kudâme ise sadece miktarları zikretmekle yetinmiş bu konuda herhangi bir görüş belirtmemiştir. Iraklı âlimler ve Süfyân ise Hz. Ali'nin bu rivayetini kabul ederek yüz yirmiden sonra her beş artış için develerin yanına birer koyun eklemişlerdir.

---

35 Bint-u Mehâz, 10 aylık gebe deve.

36 Bint-u Lebûn, süt veren deve.

37 Ebû Ubeyd bu rivayeti sahih bulmamakta ve buna dair Süfyan b. Said'den "Adı geçen rivayet Hz. Ali'nin sözü değildir. Zira Hz. Ali bu sözü söylemeyecek kadar fakih idi." şeklinde bir rivayet aktarmaktadır. Ebû Ubeyd, ***Emvâl***, s. 378.

Bir diğer konu ise yüz yirmiden sonra arada kalan sayılar hususudur. Hz. Peygamber bu konu hakkında sessiz kalmış ve bu ara sayılar için zekât tahakkuku yapılmamıştır. Habib b. Ebî Habîb'in, yüz yirmiden sonra yüz otuza ulaşılmadıkça zekât tahakkuk etmeyeceği yönündeki rivayetini esas alan Ebû Ubeyd bu kısımlara zekât düşmediğini ifade etmektedir.[38] Develerin zekâtında arada kalan ve zekât tahsil edilmeyen bu rakamlara "şenk" denilmektedir.[39]

Zekât olarak alınan develer arasında yaş ve cinsiyet şartlarına uygun bir devenin olmaması durumunda, yerine başka cinsiyet ve yaşta bir deve alınabilmektedir.[40] Bir diğer konu ise yavru deveden zekât alınıp alınmayacağı hususudur. Hz. Peygamber'in bu şekilde bir kısıtlama yapmadığı, sadece sayılar ve bu sayılarda tahakkuk eden zekât miktarını ifade ettiği esas alınarak yavrunun da zekâtın muhatabı olduğu belirtilmiştir.[41]

Zekât tahakkuku ortaya çıktıktan sonra develerin kaybolması veya başka sebeplerle sayılarının azalması durumunda, kişinin elinde bulunan miktara göre zekât alınmış, kaybolandan kişi sorumlu tutulmamıştır. Bu konuya örnek olarak; bir kişinin elinde üzerinden bir yıl geçmiş yirmi beş devesi olsa ve zekât tahsilinden önce bunun yirmi dört tanesi elde olmayan sebeplerle telef olsa, bu durumda zekât olarak vermesi gereken iki yaşındaki bir dişi devenin 1/25'i alınır. Yine aynı konuda kişinin elinde beş deve kalmış olursa bir koyun değil, zekât için gerekli olan dişi devenin 1/5'i alınır.[42]Ancak Iraklı âlimler bu görüşün aksine zekât tahakkukundan sonra telef olanlarında zekâtının verilmesi gerektiğini, bu zekâtın zimmete geçen bir borç olduğunu savunmuşlardır. Ebû Ubeyd ise bu görüşü, sünnete ve bu konu-

---

[38] Ebû Ubeyd, ***Emvâl***, s. 396.

[39] Ebû Ubeyd, ***Emvâl***, s. 380.

[40] Zekât tahsil edilirken şartlara uygun bir devenin bulunmaması durumunda yerine başka bir devenin alınabileceğine dair rivayetleri zikreden Ebû Ubeyd, devenin alınabileceğini söylemekte ancak onun yerine kıymetinin alınması hususunda görüş beyan etmemektedir. Ebû Ubeyd, ***Emvâl***, s. 380-383.

[41] Ebû Ubeyd, ***Emvâl***, s. 383-384., Ebû Yûsuf, ***Harâc***, s. 134.

[42] Bu konuda Ebû Yûsuf, Ebû Hanîfe'nin görüşünü desteklememektedir. Bu durum hakkında Ebû Hanîfe'nin görüşü bir koyun alınması yönündedir.

daki rivayetlere ters düştüğünü söyleyerek kabul etmemiştir.[43]Zekât tahakkukundan sonra mal sahibi develeri satmak, kesmek gibi yollarla hayvan sayısını azaltırsa bunlarda zekâta dâhil edilerek alınır. Yine üzerinden iki yıl geçmesi durumunda ise zekât tekrarlanmamış sadece bir zekât alınmıştır.

Otlak olmayıp çalıştırılmak üzere elde bulundurulan develer konusunda da farklı görüşler ileri sürülmüştür. Ebû Yûsuf bu durumdaki develerin zekâta tabi olmadığını ifade etmiş,[44]Ebû Ubeyd ise çalıştırılan develere zekât düştüğünü ileri sürmüştür. Bu konuda Iraklı âlimler bu hayvanlara zekât düşmeyeceğine dair görüşlerini ortaya koymuş ancak Ebû Ubeyd bu görüşün yanlış olduğunu ifade etmiştir.[45]

Nisap Miktarı	**Zekât Miktarı**
5-9	1 Koyun
9-25	Her 5 artış için 1 koyun
25-35	2 yaşında 1 dişi deve
35-45	3 yaşında 1 dişi deve
46-60	4 yaşında 1 dişi deve
61-75	5 yaşında 1 dişi deve
76-90	3 yaşında 2 dişi deve
91-120	4 yaşında 2 dişi deve

[43] Ebû Ubeyd, ***Emvâl***, s. 387.
[44] Ebû Yûsuf, ***Harâc***, s. 134.
[45] Ebû Ubeyd, ***Emvâl***, s. 390.

120-…	Ebû Yûsuf ve Ebû Ubeyd'e göre her 40 artış için 3 yaşında 1 dişi deve, her 50 artış için 4 yaşında 1 dişi deve. Hz. Ali'nin rivayetini kabul edenler her 5 artış için 1 koyun eklemişlerdir.

1.1.1.2 Koyun

Küçükbaş hayvanlarda zekât alınması gereken asgari miktar kırktır. Bu sayıdan yüz yirmiye kadar bir koyun zekât alınmıştır. Yüz yirmiden iki yüze kadar iki koyun, iki yüzden üç yüze kadar üç koyun zekât alınmış ve devamında her yüz koyunda bir koyun artırılarak zekât tahsili gerçekleştirilmiştir. Bir yaşını geçmiş, iki yaşına basmış veya daha üst yaşlarda olan hayvanlar zekât olarak alınmış, yavru olanları zekât olarak kabul edilmemiştir. EbûYûsuf, gerektiğinde bir yaşına yaklaşmış yavru hayvanlarında zekât olarak alınabileceğini söylemiştir.[46] Yavru hayvanların nisaba dâhil edilmesi konusunda gelen itirazlar sonucu Hz. Ömer bazı küçükbaşları zekâttan muaf tutmuştur. Bunlar; süt amacıyla, etinden yararlanmak üzere ve damızlık olarak beslenenler ve yavrusu bulunan hayvanlardır.[47]

Zekât şartlarını taşıyan ancak elde olmayan sebeplerle telef olan koyunlarda ise kalan miktara göre zekât verilir. Şayet sayı nisab miktarının altına düşmüşse en alt sınır miktarı esas alınarak elde kalan sayı üzerinden zekât alınması gerektiği şeklinde görüş ortaya konulmuştur.[48]

[46] Ebû Yûsuf, ***Harâc***, s. 134-135.
[47] Ebû Ubeyd, ***Emvâl***, s. 399.
[48] Ebû Yûsuf, ***Harâc***, s. 134.

Nisap Miktarı	Zekât Miktarı
40-120	1 Koyun
120-200	2 Koyun
200-300	3 Koyun
300- +100	+1 Koyun

1.1.1.3 İnek

Büyükbaş hayvanlar zekât tahakkuku açısından otlak olanlar, ticaret için olanlar ve çalıştırılmak üzere olanlar şeklinde üç gruba ayrılmıştır. Büyükbaş hayvanların zekâtı için alt sınır otuz olarak belirlenmiştir. Bu miktara ulaşanlardan iki yaşında bir dana, kırk sayısına ulaşanlardan ise üç yaşında bir düve zekât olarak alınmıştır. Kırktan sonraki sayılarda her otuz için iki yaşında bir dana, her kırk içinse üç yaşında bir dana zekât tahsil edilmiştir. "Evkas" olarak nitelendirilen aradaki rakamlar için herhangi bir zekât miktarı zikredilmemiştir. Ayrıca büyükbaşın zekâtı ile devenin zekâtının aynı olduğuna dair iki rivayete yer veren Ebû Ubeyd, bu konuda yalnızca bu rivayetlerin olduğunu ve genel uygulamanın bu yönde olmadığını ifade etmiştir.[49]

Kudâme ticari amaçla bulundurulan ve alım satımı yapılan büyükbaşların zekâtın muhatabı olmadığını ileri sürmüştür.[50]Ebû Ubeyd ise bu tür büyükbaşları ticaret mallarının zekâtı gibi nitelendirilmiştir. Buna göre üzerinden bir yıl geçen bu tür hayvanların zekâtının altın ve gümüş zekâtı üzerinden hesaplanıp nakit olarak verilmesi gerektiğini söylemiştir.[51]

---

[49] Ebû Ubeyd, ***Emvâl***, s. 392.
[50] Kudâme, ***Harâc***, s. 196.
[51] Ebû Ubeyd, ***Emvâl***, s. 394.

Çalıştırılmak üzere elde bulundurulan büyükbaş hayvanlar ise zekâttan muaf tutulmuştur. Bu hayvanlar katır ve merkep hükmünde kabul edilmiştir. Bu hayvanların zirai işlerde kullanılması ve zirai ürünlerden ayrı bir zekât (öşür) alınması sebebi ile zekâtın tekrar edeceği ifade edilmiştir. İmam Mâlik'in dışındaki âlimler bu tür hayvanlardan zekât alınmaması yönünde görüş belirtmişlerdir.[52]

Nisap Miktarı	Zekât Miktarı
30	2 yaşında 1 dana
40	3 yaşında 1 düve
40- +30	2 yaşında 1 dana
40- +40	3 yaşında 1 dana

1.1.1.4 At

Atların zekâtı hususunda birden çok isnâd zinciriyle Hz. Peygamber'den "Kişinin at ve kölesine zekât düşmez" şeklinde hadis rivayet edilmiştir. Bu hadis gereği atlardan zekât alınmamıştır. Ancak Hz. Ömer döneminde Şam ehlinden bazı kimseler atlarından zekât alması hususunda başvuruda bulunmuşlar, Hz. Ömer bunu reddetmiştir. Bir başka rivayette ise Şam ehlinden bazı kişiler atlarının zekâtını vermek üzere Ebû Ubeyde b. Cerrâh'a müracaat etmişler, o bu konuyu Hz. Ömer'e bildirmiş ve halife bunu reddetmiştir. Bu kimseler bir müddet sonra tekrar atları için zekât vermeye gelmişler ve yine Ebû Ubeyde konuyu Hz. Ömer'e bildirmiştir. Bunun üzerine Hz. Ömer "İstiyorlarsa onlardan al ve fakirlere dağıt" şeklin-

---

52 Ebû Ubeyd, ***Emvâl***, s. 391-95.

de cevap vermiştir. Rivayetlerde konu hakkında herhangi bir miktar zikredilmemiştir.[53]

Bu uygulama sonrasında konu hakkında farklı görüşler ortaya çıkmıştır. Bazı Kûfeli âlimler otlaklarda damızlık olarak bulundurulan atlara bir dinar zekât düşeceğini öne sürmüşlerdir. Ancak Ebû Ubeyd bu görüşün sünnete aykırı olduğunu söyleyerek sadece ticari amaçla bulundurulan atlardan ticaret mallarında alındığı gibi zekât alınması gerektiğini söylemiştir.[54]

Ebû Yûsuf bu konu hakkında öncelikle hocası Ebû Hanîfe'nin görüşünü zikretmektedir. Buna göre Ebû Hanîfe otlaklarda beslenen her at için bir dinar zekât alınması gerektiğini söylemiştir. Ebû Yûsuf bu görüşü zikrettikten sonra, "Kısrak ve köle zekâtından ümmetimi affettim" şeklindeki hadisi iki farklı isnâd zinciriyle rivayet etmiş, ancak konu hakkında görüşünü açıklamamıştır.[55]

İslâm'ın ortaya çıktığı ilk dönemde ve akabinde Arap yarımadasında at savaş için kullanılmakta, herhangi bir üretim ve ticareti faaliyet gerçekleştirilmemektedir. Buna bağlı olarak atın zekâtı konusu Hz. Ömer döneminde ve devamında önem kazanmıştır. Yukarıda ele alınan hadisin olması sonucu otlaklarda beslenen atlar zekât kapsamı dışında tutulmuştur. Ancak ticari amaçla bulundurulan atlardan bir dinar veya kıymeti hesaplanarak bu miktarın 1/40'i oranında zekât alınmıştır.[56]

---

53 Ebû Ubeyd, ***Emvâl***, s. 458.
54 Ebû Ubeyd, ***Emvâl***, s. 459-460.
55 Ebû Yûsuf, ***Harâc***, s. 134.
56 Erkal, ***Vergi Hukuku Uygulamaları***, s. 149.

1.1.2 Altın ve Gümüş (Nakitler) Zekâtı

Hz. Peygamber dönemi öncesinde ve sonrasında piyasada yaygın olarak kullanılan paralar altın ve gümüşlerden oluşmaktaydı.[57] Paralardan altın olanlara dinar, gümüş olanlara dirhem deniyordu. Nakitlerin zekâtına dair Tevbe suresi 34. ayet temel kabul edilmiş, uygulanması gerekenler ise Hz. Peygamber'den rivayet edilen hadislerle açıklanmıştır.

Tüm zekât mallarında olduğu gibi altın ve gümüşte de zekât verilecek malın üzerinden bir yıl geçmesi esastır. Hz. Peygamber altında yirmi dinarı, gümüşte ise iki yüz dirhemi zekât sınırı olarak açıklamaktadır. Bu sınıra ulaşan ve geçen miktarlardan 1/40 (%2,5) oranında zekât ödenmesi gerekmektedir.[58] Bu miktarların toplanması ise Hz. Osman dönemine kadar devlet tarafından yapılmış, sonrasında ise sadece nakit malların zekâtı şahıslara bırakılmıştır. Bu uygulama değişmeden günümüze kadar devam etmiştir.

Nisab miktarına ulaşan yirmi dinardan yarım dinar, iki yüz dirhemden ise beş dirhem zekât verilmektedir. Fakat paranın yıl içerisinde artması ve eksilmesi durumu beraberinde tartışmaları da getirmiştir. Buna göre Medine ulemasının "nisab", Irak ulemasının "asıl mal" dediği zekât tahakkukunu gerektiren şartlar ortaya çıktıktan sonra gerçekleşen artışın durumu hakkında iki farklı görüş ifade edilmiştir. Irak uleması Hz. Ömer'in yavru hayvanları zekât sayımına dâhil etmesini esas alarak sene içindeki nakit artışının da zekâta eklenmesi gerektiğini savunmuştur. Ebû Ubeyd ise hayvanlar ve paranın zekâtı arasında ayrım yapmıştır. Ona göre senenin belirli bir zamanında zekâtın alınması, yavrularında dâhil olmasını gerektirmektedir. Nakit zekâtının toplanması için belirli bir zaman bulunmamaktadır. Ayrıca hayvanlarda "şenk" ve "evkas" olarak isimlendirilen, arada kalan sayılar, zekâta tabi tutulmamaktadır. Bu durumları göz önünde bulunduran Ebû

---

57 Altın ve gümüşün zekâtı konusunu incelediğimiz eserler arasında detaylı bir biçimde ele alan müellif sadece Ebû Ubeyd'dir. Diğer müellifler sadece miktarlar hakkında rivayetler aktarmakla yetinmektedir.

58 Ebû Ubeyd, ***Emvâl***, s. 413; İbn Zencûye, ***Emvâl***, s. 939; Kudâme, ***Harâc***, s. 241.

Ubeyd, paranın nisaptan sonraki artışı için, artışın gerçekleştiği tarihten itibaren bir yılını dolduran miktarların zekâtının verilmesi gerektiğini söylemektedir.[59]Bu durum nisaptan sonra elde ediliş zamanı belli olan mallar için geçerlidir. Ticaretle uğraşan kişilerin sürekli artma eksilme yaşayan malları için geçerli değildir. Çünkü bu kişilerin kazandıkları miktarların tarihlerini tam olarak tespit edemeyeceklerini ileri sürmüştür. Bu yüzden nisab miktarına ulaşan mallarından sonra sene dolduğu zaman ellerindeki tüm nakidin zekâtından sorumlu tutulmuşlardır.[60] Genel anlamda Ebû Ubeyd, nisaptan sonra gelen kazancın zekâtı konusunda kazanç tarihinin tespit edilip edilememesini esas almıştır. Malların artış yolu konusunda da farklı görüşler bulunmaktadır. İmam Mâlik miras veya hibe yoluyla artan mal ile kazanç veya doğum yoluyla artan mal arasında bir ayrıma gitmiştir. Ebû Ubeyd bu ayrıma katılmamış ve her iki türden hangisi olursa olsun insanların faydalanma kaynağı olan bir mala zekât düştüğünü ifade etmiştir.[61]

Altın ve gümüşün zekâtında ele alınan bir diğer konu da iki türün bir araya getirilmesi durumudur. Tek başına nisab miktarına ulaşmayan ancak birleştirildiği zaman nisabı tamamlayan paralar hakkında farklı görüşler ortaya konulmuştur. Her iki paranın da değerlerini esas alanlar az olanın çok olana eklenerek zekâtın verilmesi şeklinde görüş beyan etmişlerdir. Her iki cinsi ayrı görenler ise nisab miktarına oranla zekâtın verilmesi gerektiğini beyan etmişlerdir. Hadisçiler ise dirhemin zekâtının hadislerde emredildiği, dinarın buna kıyasla hesaplandığını ileri sürerek dinarın dirheme eklenerek hesaplanması ve bu şekilde zekâtının verilmesi gerektiğini savunmuşlardır. Bir diğer görüşe göre ise iki yüz dirheme oranla yirmi dinar zekât emredildiği için bir dinar on dirhem kabul edilmiştir. Dinarın o günkü değerine dikkat etmeden on dirhem olarak hesaplanması ve bu şekilde zekât nisabının tamamlanması gerektiğini ileri sürmüşlerdir. Son görüş ise nisaba ulaşmadıkça zekât verilmemesi yönündedir. Bu görüşe göre Hz. Peygamber

[59] Ebû Ubeyd, ***Emvâl***, s. 413-415.
[60] Ebû Ubeyd, ***Emvâl***, s. 419.
[61] Ebû Ubeyd, ***Emvâl***, s. 417-418.

aynı cinslerin eşit olmayan miktarlarda ki değişimini ribâ olarak nitelemiştir. Ancak altın ve gümüş gibi farklı cinslerin eşit olmayan sayılarda değişimine izin vermiştir. Böylece bu görüşü ifade edenler, Hz. Peygamberin farklı cinsler olarak nitelediği altın ve gümüşün bir araya getirilemeyeceğini savunmaktadır. Ebû Ubeyd bu görüş hakkında bir diğer delili ise şu şekilde açıklamaktadır; bir kişinin yirmi dinarı olsa ancak dirhemleri olmasa ve dinarın değeri dokuz dirhem olsa bu kişinin elinde ki malın karşılığı iki yüz dirheme ulaşmamıştır fakat zekâtını vermesi gerekir. Yine bir kişinin on dinarı olsa ve bir dinar yirmi dirhem olsa, kişinin elindeki dinarların değeri iki yüz dirheme ulaşmış olmasına rağmen bu kişi tam miktara sahip olmadığı için zekât verememektedir. Bu örneği veren müellif, dinar ve dirhemin nisab miktarından az olması durumunda nakdî kıymetinin hesaplandığını, nisab miktarına ulaştığında ise sayısının göz önüne alındığını ifade ederek bu metodun belirsizliğine dikkat çekmekte ve her iki parayı da ayrı cins olarak değerlendiren görüşü savunmaktadır.[62]

Nisab miktarına ulaşan yirmi dinardan ½ dinar, iki yüz dirhemden de beş dirhem zekât verilmektedir. Nisab miktarını aşan kısımlar için farklı görüşler ortaya çıkmıştır. Bu görüşlerden ilki Hz. Ali, Abdullah b. Ömer ve İbrahim en-Nehâi'den ayrı ayrı yapılan rivayette, yirmi dinarda ½ dinar, iki yüz dirhem de beş dirhem ve fazla kısımlarında ise aynı orana göre zekât alınması gerektiği şeklindedir. Enes b. Mâlik, Hasan-ı Basrî ve İbn Şihâb'tan yapılan rivayette ise Hz. Ömer'in iki yüz dirhemde beş dirhem, fazlasında ise her kırk dirhemde bir dirhem, yirmi dinarda ½ dinar, fazlasında ise her dört dinar için bir dirhem alınmasını emrettiği ifade edilmektedir. Son görüş ise Tâvus b. Keysan'a ait olan her iki yüz dirheme beş dinar zekât verilmesi gerektiğini savunan görüştür. Ebû Ubeyd bu görüşe başka katılan olmadığını ifade etmiştir.[63]Bu görüşleri ard arda sıralayan müellif herhangi birisi hakkında tercihte bulunmamıştır.

[62] Ebû Ubeyd, ***Emvâl***, s. 420-422.
[63] Ebû Ubeyd, ***Emvâl***, s. 423-424.

Bir diğer konu ise dinar ve dirhemlerin miktarları hakkındadır. Hz. Peygamber döneminde Müslümanlar tarafından herhangi bir para basılmamıştır. Bu dönemde kullanılan paralar altın ve gümüş olmak üzere iki türe ayrılmıştır. Arapların dinar adını verdikleri altın paralar Bizans'tan, dirhem adını verdikleri gümüş paralar ise Sasanîlerden Arap yarımadasına gelmiştir. Makrîzî paraların bu şekilde adlandırılma sebebinin belirli ağırlıklarda olmalarından kaynaklandığını söylemektedir. Bu dönemde paraların kullanımı sayı üzerinden değil Araplar arasında bilinen ölçü birimlerine göre ağırlığı esas alınarak gerçekleştirilmiştir.[64]Buna göre bir rıtl[65] on iki ukıyye, bir ukıyye kırk dirhem, böylece bir rıtl dört yüz seksen dirhem kabul edilmiştir. Hz. Peygamber'den rivayet edilen "bir ukıyye gümüşte beş dirhem zekât vardır" şeklindeki hadiste geçen ukıyye kırk dirhemi ifade etmektedir.[66]Dinarlar ve dirhemler arasındaki değer ölçüsü ise kıratla ifade edilmiştir. Piyasada yirmi, on iki ve on kıratlık dirhemler, yirmi kıratlık dinarlar kullanılmıştır. Dirhemlerde farklı kırat ağırlıklarının olmasına rağmen dinarlar için bu durum geçerli değildir. Cahiliyye dönemi ve sonrasında dinarların ağırlık değerleri hep aynı kalmıştır. Ayrıca dinarlar miskal adı verilen bir ölçü birimiyle de hesaplanmıştır. Bir miskal günümüz ölçüsü ile 4,25 gramı ifade etmektedir.[67]Abdülmelik b. Mervân zamanında bastırılan dinarların ölçülerinin de aynı olduğu rivayet edilmektedir.[68]Hz. Peygamber Medine'ye hicretten sonra onların paraları sayı üzerinden kullandığını görmüş ve "Terazi Medine'nin terazisi, ölçek de Mekke'nin ölçeğidir" şeklinde buyurmuştur.[69] Bununla kastettiği paraların sayı olarak değil ağırlık ölçüsü esasına göre kullanılmasıdır. Hz. Ömer döneminde dirhemdeki farklı kıratların ortadan kaldırılması ve parada birliğe gidilmesi amacıyla yirmi, on iki ve on

---

[64] Ebü'l-Abbas Takıyyüddin Ahmed b Ali b Abdülkadir Makrîzî, thk. Muhammed Seyyid Ali Bahrülulum, ***en-Nukûdü'l-İslâmiyye***, Necef, el-Mektebetü'l-Hayriyye, 1967, s. 4.

[65] Bir rıtl, 1,5 kilogramla eşdeğerdir.

[66] Ebû Ubeyd, ***Emvâl***, s. 424.

[67] Halil Sahillioğlu, "Dinar", ***DİA***, TDV yay., Ankara, 1994, c. IX., s. 352-355.

[68] Ahmed b. Yahyâ el-Belâzurî, ***Fütûhu'l-Büldân***, çev. Mustafa Fayda, İstanbul, Siyer Yay., 2013, s.533.

[69] Ebû Ubeyd, ***Emvâl***, s. 496.

kırat değerleri toplanmış ve ortalaması on dört kırat[70] olarak belirlenmiştir. Böylece dinar ve dirhem arasında zekâta uygun ölçü olan 7/10 ağırlığı tutturulmuş, on dirhem yedi dinara eşit hale gelmiştir.[71] Ancak Makrîzî bunun altı dinar olduğunu söylemektedir.[72]Ebû Ubeyd bu konu hakkında isim vermeden rivayette bulunmaktadır. Nakledilen rivayete göre gümüş dirhemin iki türü (es-Sevdâü'l-vâfiye ve et-Taberiyyetü'l-utuk) bulunmaktadır.es-Sevdâü'l-vâfiye sekiz devnak ölçüsünde olan büyük dirhem, et-Taberiyyetü'l-utuk ise dört devnak ölçüsünde küçük dirhemlerdir.[73] Emeviler döneminde para basma kararı alındıktan sonra zekâta uygun olmasının yolları aranmış ve bu iki dirhemin ortalaması alınarak altı devnak ölçüsünde yeni bir dirhem basılmıştır. Bu dirhemin yedi miskalle aynı ölçüde olduğu görülmüş ve 7/10 oranı ortaya çıkmıştır. Hz. Ali'den " Resûlullah, altı devnak vezninden olan dört yüz seksen dirhem mehir ile Fatıma'yı bana nikâhladı" şeklindeki rivayeti aktaran müellif, Hz. Peygamber döneminde de ölçünün bu şekilde olduğunu söylemektedir.[74]

İslâm'ın ortaya çıkışından önce var olan ve sonrasında da devam eden Bizans ve Sâsânî hâkimiyetinde bir para sistemi mevcuttur. Bu paralar Mekke'de sayı üzerinden değil, özel bazı ağırlık ölçüleri ile kullanılmaktadır. Genel kabul olarak her iki para birimi arasında makbul olan 7/10 oranının olmasıdır. Zekâtın farz olduğu dönemde piyasada mevcut bulunan paralar arasındaki bu oran daha sonra da devam ettirilmiştir.İslâm paralarının basılması ve kullanımının yaygınlaştırılması ile nakit zekâtında kolaylık sağlanmıştır.

Nakitlerin zekâtı dışında ele alınan bir diğer konu ise altın ve gümüş süs eşyalarının zekâtı hakkındadır. Konu hakkında sahabe ve tabiîn döneminde farklı görüşler ortaya konulmuştur. Hz. Peygamber huzuruna gelen Yemenli

---

[70] Halil Sahillioğlu, "Dirhem", ***DİA***, TDV yay., Ankara, 1994, c.IX., s. 368-371.
[71] Belâzurî, ***Büldân***, s. 532.
[72] Makrîzî, ***Nukûdü'l-İslâmiyye***, s. 7.
[73] Ebû Ubeyd, ***Emvâl***, s. 499; Makrîzî ise bu ölçüyü tam ters şekilde zikretmektedir. Makrîzî, ***Nukûdü'l-İslâmiyye***, s. 5.
[74] Ebû Ubeyd, ***Emvâl***, s. 500.

bir kadına bileziklerinin zekâtını verip vermediğini sormuş; kadın hayır deyince "İster misin ki, bu iki bilezikten dolayı Allah seni ateşten iki bilezikle cezalandırsın" buyurmuştur.[75] Bu hadisi merkeze alan âlimler konu hakkında iki farklı görüş ortaya koymuştur. İlk görüşe göre nakitlerin nisab şartını taşıyan ziynet eşyaları da aynı oranda zekâta tabi tutulmuştur. İkinci görüş ise ziynet eşyasının zekâtını ödünç vermek olarak açıklamıştır. Buna göre kişinin kullandığı eşyayı bir başkasının kullanmasıyla zekât yerine gelmiş olur. Bu konuyu detaylı olarak ele alan Ebû Ubeyd, zekâtın nakitlerde olduğunu ileri sürmüştür. Hz. Peygamber'in gümüş paralar hakkında zekâtı emrettiğini ve buna kıyasla altın paraların zekâta tabi tutulduğunu ifade eden müellif ziynet eşyasının para özelliği taşımadığını açıklamıştır.[76]Bu tür eşyayı çalıştırılmak üzere kullanılan hayvanlarla kıyaslamış ve zekâtın gerekmediğini söylemiştir. Hz. Peygamber'in yukarıda zikredilen hadisini ise ödünç vermeyle açıklamaktadır. Buna göre ziynet eşyasının zekâtı nakit karşılık değil başka bir kişiye kullanmak üzere bir süreliğine ödünç vermektir.[77]

1.1.3 Zirai Ürünlerin Zekâtı

Hayvanlar ve nakitlerin dışında tarım ürünleri de zekât kapsamına alınmıştır. Bu ürünlerde zekât miktarı 1/10 olarak belirlenmiştir. Bu sebeple ürünlerin zekâtı ondalıklar anlamına gelen öşür kavramıyla ifade edilmiştir.[78]

Öşrün Kur'an'daki kaynağı olarak En'am suresi 141. ayet kabul edilmiştir. Ayette geçen "… hasat günü onun hakkını veriniz." ifadesi öşürün emri olarak ifade edilmiştir.[79] Ayrıca Bakara suresinde yer alan "Ey İman edenler, kazandıklarınızın temizlerinden ve sizin için yerden çıkardıklarımızdan in-

---

[75] Ebû Ubeyd, ***Emvâl***, s. 438.
[76] Ebû Ubeyd, ***Emvâl***, s. 441.
[77] Ebû Ubeyd, ***Emvâl***, s. 438-443.
[78] Mehmet Erkal, "Öşür", ***DİA***, TDV yay., Ankara, 2007, c. XXXIV., s.100-103.
[79] Ebû Yûsuf, ***Harâc***, s. 102; Yahyâ b. Âdem, ***Harâc***, s. 131-136.

fak edin…" mealindeki 267. ayet öşrün delillerinden kabul edilmiştir.[80]Bu konuda birden fazla ve farklı ürünlerin zikredildiği hadisler rivayet edilmiştir.[81] Ayrıca Hz. Peygamber'den nakledilen öşrün alt sınırının 5 vesk olduğuna dair ve sulama durumuna bağlı olarak öşür miktarının değişeceğini anlatan hadisler yine öşrün delillerinden kabul edilmiştir.[82]

Kur'an'da geçen iki ayetle farz kılınan öşür vergisinin uygulaması Hz. Peygamber'in hadisleri üzerinden gerçekleştirilmiştir. Öşre dâhil olan malların çeşitliliği konusunda farklı görüşler ortaya atılmıştır. Arazinin sulanmasında kullanılan kaynakların ve sulamada kullanılan yöntemlerin öşür miktarına etki ettiği görülmektedir. Tüm bunlar öşür başlığı altında incelenecektir.

Öşür

Zekâtın ana unsurlarından birisi olan öşür, tarım ürünlerinden alınmıştır. Öşrün belirlenmesinde Hz. Peygamber'den rivayet edilen ve buğday, arpa, hurma ve kuru üzümün öşre tabi olduğunu ifade eden hadis merkeze alınmıştır.[83] Bu hadiste zikredilen ürünler öşre tabi tutulmuştur. Ancak bunun dışında kalan tahıl ve meyveler hakkında farklı görüşler ortaya çıkmıştır. Bu ürünler uzun süre kalabilenler ve kısa sürede bozulanlar şeklinde temel ayrıma tabi tutulmuştur. Bu ayrıma göre Ebû Yûsuf uzun süre dayanabilen tahıllarda öşür uygulamasının yapılması gerektiğini söylemiştir.[84] Ürünleri tek tek zikreden müellif sebzeleri öşrün dışında tutmuştur. Hz. Peygamber'in "5 veskten[85] az olan şeyde zekât yoktur" hadisini esas alanlar ise bu ifadeyi tartı ile ölçülebilecek malların öşre tabi olmasına bir delil kabul

---

[80] Erkal, ***Vergi Hukuku***, s. 59.

[81] Ebû Yûsuf, ***Harâc***, s. 98,101; Ebû Ubeyd, ***Emvâl***, s 461.

[82] Yahyâ b. Âdem, ***Harâc***, s. 121,123; Ebû Ubeyd, ***Emvâl***, s 468.

[83] Ebû Yûsuf, ***Harâc***, s. 101; Ebû Ubeyd, ***Emvâl***, s. 461; Yahyâ b. Âdem, ***Harâc***, s. 149; bir başka yerde hadisin devamında hurma ve tuz eklenmiştir. Ebû Ubeyd, ***Emvâl***, s. 465.

[84] Ebû Yûsuf, ***Harâc***, s. 96; Yahyâ b. Âdem, ***Harâc***, s. 149.

[85] Vesk:

etmişlerdir. Bunun yanı sıra hadiste geçen malların temel besin kaynağı olduğu ve bu özelliği teşkil eden tüm malların öşrün konusu olduğunu belirtmişlerdir.[86]Bu konuda Ebû Ubeyd, hadiste geçen ürünlerin dışındaki malları hayvanların zekâtındaki at, katır ve eşeklerle kıyaslamıştır. Buna göre hangi hayvandan ne kadar zekât alınacağı açıkça beyan edilmişken bu hayvanlar söz konusu edilmemiştir. Aynı şekilde tarım ürünlerinde de açıkça ifade edilen dört malın dışındaki ürünlerin öşrün konusu olmadığını savunmuştur.[87] Yahyâ b. Âdem ise hadiste zikredilen dört ürün dışında öşre tabi olacak malların çeşitlerine göre ayrılması gerektiğini söylemiştir.[88]Ebû Yûsuf hadiste zikredilen dört ürünün dışında bal, ceviz ve bademden öşür alınabileceğini söylemiştir. Ayrıca şeker kamışını da öşre dâhil etmiştir.[89] Yahyâ ise öşür arazisinden elde edilen bal konusunda ihtilaf olduğunu, ancak harâc arazisinden elde edilen balda öşür olmadığını vurgulamıştır.[90]

Hz. Peygamber'den rivayet edilen hadiste öşrün alt sınırı beş vesk olarak kabul edilmiştir.[91] Buna göre beş veske ulaşan ürünlerden öşür tahsil edilmiştir. Ebû Yûsuf ise, Ebû Hanîfe'nin beş veske ulaşmayan maldan da öşür verilmesi gerektiğine dair görüşünü zikretmiş ve bu görüşü doğru kabul etmemiştir.[92] Genel olarak öşrün tahakkukunda alt sınır beş vesk kabul edilmiştir. Vesk ölçüsü kabaca bir deve yükünü ifade etmektedir. Bir vesk 60 sa' kabul edilmiştir.[93] Böylece 300 sa'miktarına ulaşan tahıllardan öşür alınmıştır.

Kelime olarak onda bir anlamına gelen ve bu şekilde meşhur olan öşür zekâtının miktarı, ürünün sulanma yöntemine göre farklılık göstermiştir. Yağmur ve akarsuyla sulanan ürünlerden 1/10, herhangi bir sulama aracı

---

[86] Ebû Ubeyd, ***Emvâl***, s. 465.
[87] Ebû Ubeyd, ***Emvâl***, s. 465.
[88] Yahyâ b. Âdem, ***Harâc***, s. 121.
[89] Ebû Yûsuf, ***Harâc***, s. 101.
[90] Yahyâ b. Âdem, ***Harâc***, s. 43.
[91] Ebû Ubeyd, ***Emvâl***, s. 468; Yahyâ b. Âdem, ***Harâc***, s. 141; EbûYûsuf, ***Harâc***, s. 98.
[92] Ebû Yûsuf, ***Harâc***, s. 98.
[93] Ebû Yûsuf, ***Harâc***, s. 98; Yahyâ b. Âdem, ***Harâc***, s. 143; Ebû Ubeyd, ***Emvâl***, s. 498.

(hayvan, kova vb.) ile sulanan ürünlerden ise 1/20 oranında öşür alınmıştır. Sulama faaliyetleri arasında 1/10'a tabi olanlar; ba'l[94], isyîr[95], ğayl[96] ve kezâim[97] şeklinde, 1/20 oranına tabi olanlar ise; nevâdıh[98], ğarb[99], rişâ[100] ve daliye[101] şeklinde adlandırılmıştır.[102]

Öşür alınabilen mahsullerin birbirleri ile karıştırılması engellenmiştir. Aynı tür içinde yer alan birden fazla çeşidin bir araya getirilerek öşrünün verilmesi uygun görülmemiştir. Ayrıca öşür verilmesi gereken ürünün bir kısmı çalınır veya herhangi bir zarara uğrarsa yine öşrünün verilmesi gerektiği söylenmiştir. Öşrün uygulanmasına dair diğer müellifler halifeye herhangi bir yetki vermezken Ebû Yusuf, öşür mahsulleri, arazi çeşitleri ve öşrün miktarları konusunda farklı görüşler arasında herhangi birisini seçip uygulamasının tercihine bağlı olduğunu vurgulamıştır. Halifenin yapacağı bu tercihi ise halkın ve beytülmâlin faydası şartına bağlamıştır.[103]

2. Gayrimüslimlerden Alınan Vergiler

1.1 . Fey

Sözlükte "övülen bir duruma geri dönmek", "gölgenin geri dönmesi" gibi anlamlara gelen fey, Kur'an'da "peşinden bir zahmetin, meşakkatin gelmediği ganimet" anlamında kullanılmıştır. Bazı âlimler bu kelimenin

---

94 Kaynak suyu ile yetişen ürünler.
95 Yağmur suyu ile yetişen ürünler.
96 Nehir, çeşme, kanalları ifade eder.
97 Bir çeşit su kanalı.
98 Araziyi sulamakta kullanılan develer.
99 Develerle çekilen kova.
100 Sulamada kullanılan kovanın ipi.
101 Dolaplarla çekilen küçük kova.
102 Ebû Ubeyd, ***Emvâl***, s. 468.
103 Ebû Yûsuf, ***Harâc***, s. 99.

kullanılmasının dünyanın geçici mallarının en üstünlerinin bile yok olup giden bir gölge olmasına dikkat çekmek olduğu şeklinde yorumlamıştır.[104]

Fey devlet gelirleri içerisinde birden çok vergiyi kapsamaktadır. Haşr suresi 7.-10. ayetlere göre açıklanan fey tüm Müslümanlar için bir gelir kabul edilmiştir. Kaynak alınan eserlerde feyin kapsamına farklı vergiler dâhil edilmiş, ancak ortak olarak kabul edilen harâc vergisi olmuştur.

Ebû Yûsuf feyi, arazinin harâcı ve toprak mahsüllerinden alınan vergi olarak tanımlamıştır. Buna delil olarak ise Haşr suresi 7.-10. ayetleri zikretmiştir. O bu konuda Hz. Ömer'in uygulamasını anlatan uzunca ve farklı yollardan gelen rivayetleri sıralamıştır.[105] Fey, hem savaş konularında hem de toprak ve harâc konularında kullanılmıştır. Ebû Yûsuf'un Harâc'ında ileri sürdüğü görüşlere göre fey, ganimetten ayrı bir şey olarak kabul edilmiştir. Yine arazi, nehirler ve üzerinde yaşayanlar da fey kapsamındadır. Fey gelirleri Hz. Ömer tarafından Haşr suresi 7.-10. ayetler bağlamında bütün Müslümanların geliri ve cihad kaynağı olarak belirlenmiştir. Bilal b. Rebâh'ın öncülük ettiği bazı sahabiler, fey olan toprakların ve üzerinde yaşayan insanların paylaştırılması gerektiğini savunmuşlardır.

Ebû Ubeyd ise fey kavramını Allah'ın müşriklerin mallarından herhangi bir savaş gerçekleşmeden Rasulullah'a verdiği mallar olarak değerlendirmiştir.[106] Fey'in kapsamı ile ilgili detaylı açıklamayı Ebû Ubeyd yapmıştır. Ona göre fey; cizye, harâc ve uşûr fey kapsamındadır. Ayrıca humusu da fey kapsamına dâhil etmiştir.[107] Feyin harcanmasında ise önce savaşçıların ihtiyaçları ve halkın maişeti yerine getirildikten sonra uygun bir şekilde harcama konusu halifenin yetkisine bırakılmıştır.[108] Yine o birbirlerine çok yakın yollarla elde edilen fey ve ganimet arasında da ayrıma gitmiştir. Ona göre ordu savaşa çıkmadan önce, muharebe bittikten sonra ve fethedilen belde

---

[104] İsfahâni, ***Müfredât***, s.1066
[105] Ebû Yûsuf, ***Harâc***, s.57.
[106] Ebû Ubeyd, ***Emvâl***, s. 25.
[107] Ebû Ubeyd, ***Emvâl***, s. 344.
[108] Ebû Ubeyd, ***Emvâl***, s. 35.

İslâm toprağı olduktan sonra elde edilen malları fey, düşmandan kuvvet yolu ile alınan malları ve İslâm ordusunun çıkmaya hazırlık yaptığı seferden geri dönmesi amacı ile gönderilen malları ise ganimet kabul etmiştir.[109]

Yahyâ b. Âdem de, harâc, cizye ve uşûru feyin kapsamına dâhil etmiştir. Aynı şekilde humusunda feyden sayılabileceğini zikretmiştir.[110] Ayrıca savaştan önce fidye olarak verilenleri de feyden kabul etmiş[111] ve feyin belirlenmesi konusunda en yetkili kişinin halife olduğunu ifade etmiştir.

Buna göre İslâm devletinin gelir kaynakları arasında ana unsuru fey oluşturmuştur. Tüm Müslümanların ortak malı kabul edilen feyin kapsamına zekât ve ganimet dışındaki gelirler dâhil edilmiştir. Bunun sebepleri arasında harcama kalemlerinin etkisi düşünülebilir. Ayetle sabit olan zekât ve ganimetin harcama yerleri dışında kamu hizmetlerinin sağlanması, ordu ve savunma ihtiyaçlarının giderilmesi gibi pek çok harcama fey gelirlerinden karşılanmıştır. Haşr suresi 10. ayette ifade edilen "*…arkasından gelenler…*" ifadesi feyin harcama noktalarını artırmıştır. Böylece devletin gelir kaynakları zekât, ganimet ve fey olarak üç ana başlıkta toplanmıştır.

1.2 . Harâc

Araziye harâc vergisi uygulaması Hz. Ömer döneminde kesinleşerek uygulanmaya başlanmıştır. Sevâd arazisinin fethi ile beraber Dicle ve Fırat arasındaki verimli topraklar elde edilmiş ve bu bölgenin ganimet olarak paylaştırılması gündeme getirilmiştir. Kadısiyye savaşında büyük kahramanlıklar gösteren Büceyle kabilesine Sevâd arzisinin 1/4'ü ganimet olarak verilmiş ve onlar üç yıl boyunca arazinin gelirini elde etmişlerdir. Üç yılın sonunda Hz. Ömer, burasını Büceyle'den alarak araziye harâc vergisi koy-

---

[109] Ebû Ubeyd, ***Emvâl***, s. 285.
[110] Yahyâ b. Âdem, ***Harâc***, s. 36-37.
[111] Yahyâ b. Âdem, ***Harâc***, s. 58.

muştur.[112] Sevâd arazilerinin ganimet olarak verilmesine dair eserlerde yalnızca bu olay zikredilmiştir.

Sevâd fethedildiğinde Hz. Ömer araziyi Müslümanlar arasında taksim etmeyi düşünmüş ve bunun için araziyi ölçtürmüştür. Yapılan ölçüm sonucunda her Müslümanın payına arazisiyle beraber 2-3 çiftçinin düştüğü ortaya çıkmış[113] ve Halife bu durum hakkında insanlarla istişare etmiştir. Çoğunluk arazinin taksim edilmesini istemiş, ancak Hz. Ömer arazinin orada yaşayan kişilerin kullanımında kalmasını istemiştir. Hz. Osman, Hz. Ali ve Talha ise arazilerin sahiplerinde bırakılarak vergi alınması yönünde görüş belirtmişlerdir. Arazinin taksim edilmesi konusunda ise Bilal-i Habeşi ve Abdurrahman b. Avf'ın ön plana çıktığı ve ısrarlarına karşı Hz. Ömer'in "Allahım! Bilal ve arkadaşlarının hakkından gel" şeklinde dua ettiği rivayet edilmiştir. Yaşanan bu tartışmaların nihayetinde Hz. Ömer Haşr suresinin 8.,9. ve 10. ayetlerini delil olarak almış ve arazinin tamamını orada yaşayan kişilerin elinde bırakarak şahıslara cizye, araziye de harâc vergisi uygulamıştır.[114]

Harâc vergisinin uygulanmasında temel yaklaşım arazinin devlet tarafından şahıslara kiralanmasıdır. Fetih yolu ile alınan araziler devlet arazisi kabul edilmiş ve üzerinde yaşayanlar kiracı şeklinde nitelendirilmiştir. Harâc, kiralamanın ücreti şeklinde kabul edilmiştir. Ancak Ebû Ubeyd bu ücretin yalnızca ekilebilir arazi için geçerli olduğunu söylemiştir. Meyve ve hurma bahçelerinden alınacak olan harâcı ribe'l-fadl[115] kapsamında değerlendirmiştir. Ne kadar mahsul vereceği belli olmayan bu bahçelerden alınmak üzere önceden bir miktar belirlenmesini götürü usulü olarak kabul etmiştir. Sadece harâc vergisi uygulandıktan sonra meyve bahçesine dönüştürülen araziyi bu kapsamın dışında tutmuştur.[116] Ebû Yûsuf ise toprakta yeti-

---

[112] Ebû Yûsuf, ***Harâc***, s. 68; Yahyâ b. Âdem, ***Harâc***, s. 55.
[113] Ebû Yûsuf, ***Harâc***, s. 74.
[114] Ebû Yûsuf, ***Harâc***, s.73.
[115] Aynı tür malların farklı ölçeklerde peşin olarak değiştirilmesidir.
[116] Ebû Ubeyd, ***Emvâl***, s. 95.

şen tüm mahsullere harâc vergisi konulması gerektiğini söylemiştir. O harâcı toprağın zekâtı olarak kabul etmiştir.[117]

Harâcın uygulanması noktasında dikkat edilen bir diğer husus, bu verginin meskenlere ve ehl-i harâcın ikamet ettiği evlere uygulanmamış olmasıdır. Bunun dışında, tarla, meyve bahçesi, ağaçlık arazi gibi arazilere uygulanmıştır.[118] Ayrıca verginin uygulanmasında güç yetirebilirlik esas alınmıştır. Kişilerin ödeyemeyeceği veya toprağın kaldıramayacağı miktarların belirlenmesi uygun görülmemiştir.[119] Yine arazi veya kişiler uygulanan vergi miktarından fazlasını kaldırabilecek durumları olsa da vergi artırılmamıştır.[120]

Zimmîlerden alınan vergi türleri harâc uygulaması ile beraber net bir şekilde ortaya çıkmıştır. Sahipliği Müslümanlara ait ancak üzerinde kiracı oldukları topraklar için ödedikleri harâc; zimmeti elde etmeleri karşılığında ödedikleri cizye vergisi Zimmîler için var olan iki vergi türü haline gelmiştir. Ancak bu kişilerin Müslüman olması veya (mekruh olsa da) bir Müslümanın bu kişilerden harâc arazisi satın alması durumunda ödenecek vergi türünde problemler ortaya çıkmıştır. Önceleri Müslümanlar tarafından bu arazilerin satın alınması uygun görülmemiş, ancak şahısların Müslüman olması problemin belirginleşmesine yol açmıştır. Müelliflerde yer alan bir rivayete göre Hz. Ali Müslüman olan bir dihkana (köy reisi) topraklarını devlete bırakmasını ya da harâcını vermesini söylemiştir.[121] Böylelikle Hz. Ömer döneminden itibaren harâc toprağının Müslümanlarca sahiplenilmesi durumunda arazinin statüsü değiştirilmemiştir. Ayrıca Hz. Ali ve Hz. Ömer hilafetleri döneminde bu gibi İslâm'ı kabul eden dihkanlara öşür vergisi uygulamamış ve bu kişiler harâc ödemeye devam etmiştir. Ancak Ebû Ubeyd bu durumda

---

117 Ebû Yûsuf, ***Harâc***, s. 94,147.
118 Ebû Ubeyd, ***Emvâl***, s. 97.
119 Yahyâ b. Âdem, ***Hârac***, s. 84.
120 Yahyâ b. Âdem, ***Hârac***, s. 62.
121 Ebû Ubeyd, ***Emvâl***, s. 115.

olanların öşür ödemeleri gerektiğini ifade etmektedir.[122]Ebû Ubeyd'e göre Hz. Ali'den nakledilen rivayetlerde öşür ödenmemesini gerektirecek bir ifade yoktur. Ayrıca Hz. Peygamber'den rivayet edilen *"Kim bir ölü araziyi ihyâ ederse o, onundur"* hadisinde de Hz. Peygamber'in öşrü zikretmediğini ancak bu arazilerden öşür vergisi alındığını söylemektedir. Bu konudaki bir diğer delili ise sarf yerlerine dairdir. Harâc ve öşrün sarf yerlerinin birbirinden farklı olduğunu ifade eden müellif, vergilendirmenin sadece harâc şeklinde olması durumunda öşrün giderek azalacağını öngörmüştür. Bu sebeple harâc toprağını ekip biçen bir Müslümanın hem toprağın harâcını ödemesi hem de ürünün öşrünü vermesi gerektiğini söylemiştir.[123] Yahyâ b. Âdem de aynı şekilde bu tür arazi sahibi olan Müslümanların hem harâc hem de öşür ile mükellef olduklarını ifade etmiştir.[124] Aynı şekilde sulh ile alınan bölgelerde Müslüman olan kişiler de harâc vergisinin muhatabı kabul edilmiştir.[125]

Harâc vergisinin uygulanmasında tahsil edilecek miktarlar farklılık göstermektedir. Hz. Ömer'in uygulaması olarak sıkça rivayet edilen her cerîb[126] için bir dirhem ve bir kafîz harâc miktarıdır.[127] Ancak Halife'nin Dicle ve Fırat bölgesinin vergilerini belirlemek ve toplamak üzere gönderdiği Huzeyfe el-Yemân ve Osmân b. Huneyf'in her ay için kişi başına dört dirhem vergi miktarı belirledikleri de rivayet edilmiştir.[128]Ayrıca Ebû Yûsuf harâcın alt sınırı olarak beş veski kabul edenlerin olduğunu söylemiştir.[129]Harâc miktarları konusunda rivayetlerde sıkça tekrarlanan konu, harâcın ve cizyenin mükelleflere ağır gelmemesi, insanları ve ülkeyi harap edecek ekonomik zorluğa yol açmaması hususudur. Harâc miktarının en iyi şekilde belirlen-

---

122 Ebû Ubeyd, ***Emvâl***, s. 115.
123 Ebû Ubeyd, ***Emvâl***, s. 116.
124 Yahyâ b. Âdem, ***Harâc***, s. 167.
125 Yahyâ b. Âdem, ***Harâc***, s. 32.
126 Cerîb, uzunluk ve genişliği 60 zira olan yerdir. Bugünkü karşılığı 1366,0416 m^2 dir.
127 Yahyâ b. Âdem, ***Harâc***, s. 33-34; Ebû Yûsuf, ***Harâc***, s. 73; Kafîz, bir sa' buğday demektir. Burada zikredilen kafîz Haşimîlerin kullandığı ölçektir. Sa' ise, Rıtl-ı İrakî ile 8 rıtldır.
128 Yahyâ b. Âdem, ***Harâc***, s. 85.
129 Ebû Yûsuf, ***Harâc***, s. 98.

mesi amacıyla Sevâd arazisi ölçtürülmüş ve 36 milyon cerîbe ulaşılmıştır.[130]Bu araziye Hz. Ömer döneminde genel olarak bir dirhem ve bir kafîz harâc belirlenmesinin altında yatan sebebin güçyetirebilirlik meselesi olduğu ifade edilmiştir. Ebû Ubeyd'in aktardığı bir rivayette ise Hz. Ömer tarafından Sevâd bölgesine görevlendirilen Osman b. Huneyf'in uyguladığı vergi miktarları farklı zikredilmiştir. Arazi ölçülerek 36 milyon cerîb şeklinde belirlenmiş, bir cerîb üzüm bağına 10 dirhem, bir cerîb hurmalığa 5 dirhem, şeker kamışı ekilmiş ise 6 dirhem, bir cerîb buğday arazisine 4 dirhem, bir cerîb arpa arazisine 2 dirhem vergi uygulanmıştır.[131]

Harâcın miktarı ve harâc mükelleflerinin karşılayabilecekleri meblağda olması konusunda birden çok rivayet nakleden ve farklı bölümlerde bu konuyu tekrar eden Ebû Yûsuf, Sevâd arazisinin harâcı ile ilgili bir meclis kurduğunu ve bu konunun uzmanları ile görüştüğünü ifade etmiştir.[132] Ebû Yûsuf, Hz. Ömer döneminde Fırat havzasının âmili olan Osman b. Huneyf ve Dicle havzası ve Dicle'nin suladığı Cuha bölgesinin âmili olan Huzeyfe'nin araziye yüklemiş oldukları verginin devam ettirilmesini savunmuştur. Ancak Sevâd halkı Hz. Ömer döneminde işlenen toprağın daha fazla olduğunu, mevcut dönemde iseçok sayıda işlenmeyen arazi bulunduğunu belirterek bunlara vergi konulması durumunda arazinin bu vergiyi kaldıramayacağını ifade etmiştir. Bu durum karşısında Ebû Yûsuf, harâc-ı vazife[133] ve harâc-ı mukaseme[134] arasında mukasemenin daha uygun olduğu yönünde görüş belirterek bu vergiyi uygulamasını sultana tavsiye etmiştir.[135]

Bu bölümde dikkat çeken ise Ebû Yûsuf'un piyasa fiyatlarına dair görüşüdür. Müellif, fiyatların ucuz veya pahalı olmasının sultan tarafından hoş

---

130 Ebû Yûsuf, ***Harâc***, s.73.
131 Ebû Ubeyd, ***Emvâl***, s. 93.
132 Ebû Yûsuf, ***Harâc***, s. 91.
133 Merkezden belirlenen toplu vergi miktarının bölgelere paylaştırılarak uygulanmasıdır. Bu uygulamada kişiler çoğunlukla ödeyemeyecekleri mali mükellefiyetlerle karşılaşmıştır.
134 Arazi türüne ve durumuna göre vergi uygulanmasıdır. Böylece işlenmeyen topraklar verginin konusu olmamıştır.
135 Ebû Yûsuf, ***Harâc***, s. 94.

karşılanmayacağını ancak ticaret mallarının ucuz ve pahalılığının da müdahale ile ayarlanamayacağını söylemiştir. Ucuzluk ve pahalılık yalnızca Allah'ın elindedir, diyerek Hz. Peygamber'den "*Ucuzluk ve pahalılık bizim elimizde değil Allah'ın elindedir. Bizim Allah'ın takdir ve kazasını değiştirmeye hakkımız yoktur*" hadisini birkaç farklı tarikten rivayet etmiştir.[136] Ebû Yûsuf'un bu görüşü taban fiyat ile oynamayı engellemek amacıyla ortaya koyduğu düşünülmektedir.[137]O bu görüşlerini ifade ettiği bölümün sonunda harâc-ı mukaseme usulünü harâc-ı vazîfeye tercih ettiğini belirtir. Harâc-ı vazîfede devlet önceden belirlemiş olduğu aynî vergiyi veya taban fiyattan nakdî kesintiyi tayin eder. Aynî vergilendirmede ürün bol olduğu zaman devlet vergi olarak aldığı ürünleri piyasaya düşük fiyattan verecektir. Böylece gelir azalacak ve devletin yapacağı harcamalarda kaynak sorunuyla karşılaşılacaktır. Bunun için Ebû Yûsuf harâc-ı mukasemeyi benimsemiştir. Buna göre o Sevâd arazisini örnek göstererek tüm arazilerde uygulanması gereken harâc miktarlarını da zikretmiştir. Sulanma yöntemini esas alarak nehir ve kaynak suları ile sulanan ekinlerden 2 humus, herhangi bir aracı ile sulanan ekinlerden ise 1,5 humus harâc alınması gerektiğini belirtmiştir. Ayrıca sebze ve bahçelerden 1/3, yaz mevsimine ait mahsullerden ise 1/4 harâc alınmasını istemiştir.[138]

Harâcın uygulanmasında merkeze alınan düşünce kişilerin ödeyebileceği bir vergi miktarının uygulanmasıdır. Bu şekilde yapılan uygulama daha çok toprağın işlenmesine ve dolayısıyla devlet gelirlerinin de artmasına yol açmıştır. Bölge ve arazi durumuna göre değişen miktarlar bu anlayışa göre düzenlenmiştir. Ancak Ebû Yûsuf'un ifade ettiği bazı sorunlar ve halifeye verdiği tavsiyeler, Hz. Ömer döneminden sonra harâc vergi miktarlarının arttığını ve buna bağlı olarak işlenen toprak sayılarında düşüş yaşandığı göstermektedir.[139] Bir diğer konu ise Müslümanların harâc toprağı satın al-

[136] Ebû Yûsuf, ***Harâc***, s. 92.
[137] Kallek, ***İslâm İktisat Düşüncesi Tarihi***, s. 90.
[138] Ebû Yûsuf, ***Harâc***, s. 94.
[139] Ebû Yûsuf, ***Harâc***, s. 98.

ması veya bu topraklar üzerinde yaşayanların Müslüman olması harâcın tanımı ve uygulamasında problemler doğurmuştur. Harâc, Zımmî halktan alınan bir vergi olarak tanımlanmasına rağmen toprak esas alınarak uygulanmış ve böylece bu tür topraklara sahip Müslümanlardan da tahsil edilmiştir.

1.3 . Cizye

Kelime anlamı olarak "ödemek, karşılığını vermek" anlamlarına gelen cizye bir kavram olarak Zımmîlerin canlarını koruma karşılığında ödedikleri vergi olarak nitelendirilmiştir.[140] Ebû Yûsuf cizyeyi Yahudi, Hristiyan, Mecûsî, Sabiî, Samirî, Berberî gibi gayrimüslimlerden alınması gereken ve harâc ile eşdeğer bir vergi olarak tanımlamıştır.[141] Kur'ân-ı Kerim'de cizye, Tevbe suresi 29. ayette; "*Kendilerine Kitap verilenlerden Allah'a ve ahiret gününe inanmayan, Allah ve Resûlünün haram kıldığını haram saymayan ve hak dini kendine din edinmeyen kimselerle, küçülerek elleriyle cizye verinceye kadar savaşın*" şeklinde emredilmiştir.

Cizye miktarlarının belirlenmesinde halife en yetkili makam kabul edilmiştir.[142] Cizye miktarları konusunda yaygın uygulama 48/24/12 şeklindedir. Bu uygulamaya göre Zımmîlerin zengin olanlarından 48, orta sınıflarından 24, alt sınıflarından ise 12 dirhem cizye tahsil edilmiş, bunu ödeyemeyecek olanlarında miktarları düşürülmüştür.[143] Dirhem kullanımının yaygın olduğu Irak ve diğer bölgeler için bu miktarlar zikredilirken, dinar kullanımının yaygın olduğu Şam ve benzeri bölgelerden 4/2/1 şeklinde cizye alınmıştır.[144] Cizyenin belirlenmesinde zimmîlerin ekonomik durumla-

---

140 Râğıb el-İsfahâni, ***Müfredât***, çev., Yusuf Türker, İstanbul, Pınar, 2010, s. 326; Mehmet Erkal, "Cizye", ***DİA***, İstanbul, 1993, c.VIII, s. 42.

141 Ebû Yûsuf, ***Harâc***, s. 202.

142 Yahyâ b. Âdem, ***Harâc***, s. 33.

143 Yahyâ b. Âdem, ***Harâc***, s. 33.

144 Kudâme, ***Harâc***, s. 193.

rı göz önünde bulundurulmuştur. Buna göre zenginlerin olduğu üst sınıf, normal bir mal varlığına sahip orta sınıf ve az malı olan alt sınıf şeklinde ayrım yapılmıştır.[145] Yukarıda zikredilen miktarlar yaygın olarak uygulanmış ancak kesinlik kazanmamıştır. Yapılan anlaşma ve bölgelere göre cizye miktarları değişiklik göstermiştir. Hz. Peygamber'in Yemen halkına uygulamış olduğu bir dinârlık cizyeyi Hz. Ömer artırmıştır. Bazı yerlerde uyguladığı 48 dirhemlik cizye miktarını 50 dirheme çıkardığı da rivayet edilmektedir. Bunu esas alan müellifler cizyenin muayyen bir sınırı olmadığı ve kişinin ödeme gücüne bağlı olarak artırılıp azaltılabileceği görüşündedirler.[146] Bu vergi sadece gayrimüslimlerin erkeklerinden alınmış kadınlar, çocuklar ve hür olmayanlar dâhil edilmemiştir.[147]Cizyenin nakit miktarıyla birlikte sulh anlaşmalarına tahıl, kumaş gibi yiyecek ve eşyalar, Müslümanlara konaklama imkânı tanınması gibi şartlarında eklendiği görülmektedir. Bunlarda cizyeden kabul edilmiştir. Cizye karşılığı olarak getirilen ölü hayvan, şarap ve domuz gibi mallar bazı valiler veya âmillerce kabul edilmiş ve satılarak nakde çevrilmiştir. Ancak, Hz. Ömer bu uygulamayı kesin bir biçimde yasaklamıştır. Sadece bu tür hayvan ve şarabın satılması sonucu zimmî tarafından elde edilen parayı cizye olarak kabul etmiştir. Aksi takdirde herhangi bir cizye veya ondalık tahsilatı söz konusu değildir.[148]

Ayette geçen *"…hor ve küçülmüş oldukları halde kendi elleriyle cizye ödeyinceye kadar…"* ifadesi; nakit olarak ödenmesi, ayakta veya yürür halde ödenmesi şeklinde farklı yorumlanmıştır.[149] Hasta, çalışmaktan aciz, kör, yaşlı kimselerden. gelir sahibi olanlar hariç, cizye alınmamıştır. Rahiplerden ise gelirleri varsa alınmış veya kiliselerin mütevellilerinden tahsil edilmiştir. Şayet onların yeteri miktarda gelirleri yoksa onlardan da alınmamıştır. Müs-

---

[145] Kudâme, ***Harâc***, s. 194.

[146] Ebû Ubeyd, ***Emvâl***, s. 61.

[147] Ebû Yûsuf, ***Harâc***, s. 173, 200; Yahyâ b. Âdem, ***Harâc***, s. 81.

[148] Bu konuda Ebû Ubeyd şaraptan öşür alınabileceğine ancak domuzdan alınamayacağına dair Ebû Hanîfe'den nakilde bulunmaktadır. Ancak bu uygulamanın uygun olamadığı şeklindeki görüşünü ifade etmektedir. Ebû Ubeyd, ***Emvâl***, s. 73.

[149] Ebû Ubeyd, ***Emvâl***, s. 38.

lümanlar cizyenin muhatabı olmamış ancak cizye tahakkuk ettikten sonra Müslüman olan kişilerden bu tahakkuk miktarı tahsil edilmiştir. Ebû Ubeyd ise bu konuda kişinin İslâm'ından sonra borcu düşer şeklinde hüküm vermektedir.[150] Yine cizye borcu ile vefat eden kişinin geride bıraktıklarından da bu miktar alınmamıştır.[151] Ayrıca gayrimüslimlerin hayvanları ve malları (ticari mallar ve araziler hariç) cizye kapsamına alınmamıştır.[152] Ticaret mallarından elde ettikleri gelirler 200 dirhem veya 20 miskal altına ulaştığı vakit %5 oranında uşûr alınmıştır.[153]

Cizyeyi ödeyemeyen kişilere işkence yapılması karşı çıkılan ve yasaklanan bir uygulama olmuştur. Ancak borcunu ödeyinceye kadar bu kişilerin hapsedilebileceği ve valilerin de affetme yetkisinin olmadığı ifade edilmiştir.[154]Cizye tahsil edilene kadar mükelleflerin boyunlarına mühür asılması gerektiği belirtilmiştir.[155] Hz. Ömer'in uygulamasına dair bir rivayette o; saçlarını önden tıraş etmelerini ve bellerine kalın bir kemer (veya ip) bağlamalarını emretmiştir.[156]

Cizye, putperest Araplardan alınmamış, ehl-i kitap olanlarından (Yemen halkı, Necrânlılar vb.) tahsil edilmiştir. Putperest Araplar hakkındaki hüküm ise onların ya Müslüman olmaları yahut öldürülmeleridir.[157] Tağlib oğullarının Hristiyanlarından alınan vergi ise cizyeden farklı olarak nitelendirilmiştir. Onlar gururlu bir topluluk olduklarını öne sürerek kendilerini diğer Araplardan daha altta görmediklerini ifade etmişlerdir. Savaşçı olmaları sebebiyle onların düşman safına geçmeleri durumunda Müslümanlara zarar veren sonuçlara yol açması muhtemeldi. Bu düşünce ile Hz. Ömer onların teklif ettiği barış anlaşmasını kabul etmiş, ancak cizye yerine iki kat

---

[150] Ebû Ubeyd, ***Emvâl***, s. 68/69.
[151] Ebû Ubeyd, ***Emvâl***, s. 71; Ebû Yûsuf, ***Harâc***, s. 201.
[152] Ebû Yûsuf, ***Harâc***, s. 201.
[153] Ebû Yûsuf, ***Harâc***, s. 201.
[154] Ebû Yûsuf, ***Harâc***, s. 201.
[155] Ebû Yûsuf, ***Harâc***, s. 207.
[156] Ebû Ubeyd, ***Emvâl***, s 74.
[157] Ebû Ubeyd, ***Emvâl***, s. 50.

zekât (1/5öşür) ve çocuklarını vaftiz etme yasağı koymuştur.[158] Muhammed b. Hasan'ın Ebû Hanîfe'den yaptığı bir nakilde Ebû Hanîfe Tağlib oğulları'nın kadınlarının da aynı vergi ile mükellef olduklarını söylemiştir. Ayrıca onlardan birisinin Müslüman olması veya onların arazilerinden birinin Müslümanlarca satın alınması durumunda araziye iki kat öşür vergisi uygulanacağını da söylemiştir.[159] Bu görüşe katılmayan Ebû Ubeyd, bunun Hz. Peygamber'in yazdırdığı mektuplarda "İslâm' a giren kimse, Müslümanlarla aynı haklara sahip ve aynı vazifelerle mükellef olacaktır" ifadesine uygun düşmediğini öne sürmüştür.[160]

Cizye miktarının belirlenmesinde muayyen bir sınır yoktur. Vergi miktarı belirlemede temel esas, vergi mükelleflerinin bu miktarı sıkıntıya düşmeden ödeyebilecek güce sahip olmalarıdır. Böylece cizye mükellefi olan bölgenin ekonomik durumuna göre vergi miktarı yeniden düzenlenmiştir. Bunun örneklerinden birisi Yemen halkına Hz. Peygamber'in uyguladığı cizye miktarının daha sonra Hz. Ömer tarafından yeniden düzenlenmesidir.[161] Yemen halkı için belirlenen cizye miktarı Şam ve Irak ahalisinin sorumlu tutulduğu miktara göre daha düşüktür. Bu da cizye vergisinde sabit bir ücret uygulamasının olmadığını, belde/bölge halkının ekonomik refahına göre belirlendiğini göstermektedir.[162] Bir diğer konu ise cizyenin bazı durumda fertlerden kaldırılması hususudur. Hz. Ömer yaşlı bir Yahudi'nin dilendiğini görmüş, onu "Sadakalar fakirler ve miskinler içindir." ayetinde geçen miskinler kapsamında değerlendirerek cizyeyi kaldırmış ve beytülmalden maaş bağlamıştır. Ehl-i zimme içerisinde yardıma muhtaç kişilerden cizyenin kaldırılmasını istemiştir.[163]

---

[158] Ebû Ubeyd, ***Emvâl***, s. 49.
[159] Ebû Ubeyd, ***Emvâl***, s. 49.
[160] Ebû Ubeyd, ***Emvâl***, s. 49.
[161] Hz. Peygamber Yemen halkına cizye vergisi olarak 1 dinar veya 1 dinar değerinde maafir kumaşı miktar belirlemiş, vefatından sonra Hz. Ömer halifeliği döneminde bu miktarı 1 dinar (10/12 dirhem) olarak sabit hale getirmiştir.
[162] Ebû Ubeyd, ***Emvâl***, s. 60/61.
[163] Ebû Ubeyd, ***Emvâl***, s. 62.

Müslümanlar tarafından cizyenin alınmasındaki temel anlayış, cizye mükelleflerinin kendilerini savaştan korumalarıdır. Bu sebeple onların savaşabilecek erkeklerinden tahsil edilmiştir. Hz. Peygamber'in hadislerinde ehl-i kitabın cizye sayesinde kendilerini Müslümanlarla savaşmaktan koruduk-ları ve barışı sürdürdükleri ifade edilmiştir.[164]Ancak Hz. Ömer dönemiyle beraber cizye verenlerin bunun karşılığında İslâm devletinin korumasında oldukları anlayışı ön plana çıkmıştır. Hz. Ömer'den rivayet edilen ve ehl-i zimmeye karşı merhametli olmayı ve onların düşmana karşı korunmasını belirten ifadeler bu yönde düşünülebilir. Yine Ebû Ubeyde b. Cerrah'ın (ö.18/639) Rum bölgesinde Müslümanlara karşı yapılan savaş hazırlıklarına dair bilgi getiren Humus[165]halkına harâc ve cizyeleri geri iade etmesi de bu anlayışın öne çıktığının bir göstergesidir. Zira o, Rumlar tarafından yapılan hazırlığın çok büyük olduğunu ve gerçekleşecek savaşta zimmîleri koruyamayacaklarını ifade ederek böyle bir uygulamaya başvurmuştur.[166] Böylece cizye, kişinin hem Müslümanlarla yaptığı barışı hem de onlar tarafından korunmasını ifade etmiştir. Ayrıca cizyeyle beraber İslâm topraklarında yaşayan ehl-i kitap, zimmî olarak nitelendirilmiştir.

Cizye Toplama Usulü

Gayrimüslimlerden alınan harâc ve cizyede öncelikli şart her zaman merhamet olmuştur. Onların taşıyabileceği miktar ve ödeyebilecekleri zaman göz önünde bulundurularak vergilendirme gerçekleştirilmiştir. Harâc ve Emvâl kaynaklarında bu durumu ifade eden pek çok örneğe rastlamaktayız. Humus valisi Saîd b. Âmir b. Hizyem harâc mallarını ulaşması gereken zamandan daha geç bir vakitte Hz. Ömer'e getirmiştir. Hz. Ömer ona bunun sebebini sorduğunda o, çiftçilerin mükellef oldukları dört dinar vergiyi hasat

---

[164] Ebû Ubeyd, ***Emvâl***, s. 37; Yahyâ b. Âdem, ***Harâc***, s. 80.
[165] Mustafa Fayda, "Zimmî", ***DİA***, TDV yay., Ankara, c. XXXXIV., 2013, s. 439.
[166] Ebû Yûsuf, ***Harâc***, s. 224.

zamanı sonrasında aldıklarını ve bu sebeple geciktiğini ifade etmiştir.[167] Hz. Ali'den rivayet edilen uygulamada ise o, mükelleflerin nakdî ödemeye güç yetiremedikleri durumda ürettikleri ürün çeşidi üzerinden vergiyi aynî şekilde tahsil ettiği görülmüştür. Yine Hz. Ömer'in cizye karşılığında deve aldığı da rivayet edilmiştir. Ebû Ubeyd bu konunun temel dayanağı olarak Hz. Peygamber (sav)'in Yemen halkı için "1 dinar veya onun değerinde maafir kumaşı" vergi almasını göstermektedir.[168] Bir diğer uygulama ise Ömer b. Abdilaziz'in cizye tahsilinde sikkelenmemiş gümüşten sikkeleme ücreti, eritme ücreti, harâc defteri ve yazma ücretleri, memurların yol ve konaklama masrafları, nikâh parası[169] gibi kalemlerin mükelleflere yüklenmemesine dair uygulamasıdır. Genel olarak cizye tahsilinde mükelleflerin faydaları gözetilmiş ve onlar için kolaylık sağlanmaya çalışılmıştır.

1.4 . Uşûr

Giderek genişleyen ve Hz. Ömer'le birlikte devletleşen İslâm toprakları, konum ve büyüklük itibariyle ticaret için döneminin en önemli merkezlerinden birisi olmuştur. Üretimin yanı sıra Müslümanların yaşamış olduğu coğrafya geniş bir pazar statüsündedir. Dönemin önemli ticari merkezlerinin ve yollarının bir kısmına Müslümanların hâkim olması, devleti ticari alanda önemli bir konuma taşımıştır. Bu sebeple pek çok tüccar devletin sınırları içerisinde ticaret yapmıştır. Ticari sebeplerle ülke topraklarında bulunan kişilere devletin önemli bir gelir kalemi olan uşûr vergisi uygulanmıştır. Ayrıca Hz. Ömer dönemi ve sonrasında devletin sınırlarının belirginleşmesi ve darülislâm/darülharp topraklarının ayrışması bu verginin uygulanabilirliğini ortaya çıkarmıştır. Böylece bu vergiyi ilk uygulan kişinin Hz. Ömer

---

[167] Ebû Ubeyd, ***Emvâl***, s. 64.

[168] Ebû Ubeyd, ***Emvâl***, s. 67.

[169] Ebû Ubeyd, ***Emvâl***, s. 67; Bu kalem için iki tahmin yapılmaktadır. Vergi memurları kızla evlenenden bir dinar, dul ile evlenenden yarım dinar vergi alırlardı. Bunun evliliğe bir engel teşkil edeceği ihtimali ile buna engel olunmak istenmiştir. Bir diğer tahmin ise kendisinden Harâc alınan zani kadınlar olabileceğidir.

olduğu rivayet edilmiştir.[170]Nitekim Hz. Ömer, Osman b. Huneyf'e darülharbe giden Müslüman tüccarlara ne kadar vergi uygulandığını sormuş ve aynı oran olan 1/10 vergiyi uygulamaya koymuştur.[171]Yahyâ b. Âdem bu vergiden Müslümanların ve zimmîlerin muaf olduklarını ifade etmiştir. Ona göre uşûr İslâm devleti ile vatandaşlık bağı bulunmayan tüccarlar üzerine uygulanmalıdır.[172] Bu konuyu birkaç rivayette ele alan Ebû Ubeyd ise zimmîlerin yaşadıkları bölgelerden Müslümanların bölgelerine ticaret amacıyla geldiklerinde uşûrun muhatabı olduklarını söylemiştir. Ebû Ubeyd uşûr vergisinin Müslümanlar, harbiler ve zimmîler üzerinde uygulandığını belirtmiştir.[173]

Ebû Ubeyd uşûr vergi miktarı konusunda Müslüman tüccarlar için zekât miktarınca uygulandığını belirtmiştir. Ayrıca zekâtı verilmemiş malın zekâtının da uşûr memurlarınca tahsil edildiğini ifade etmiştir.[174]Zımmî tüccarlar hakkında farklı görüşleri inceleyerek bunlar arasında Süfyân'ın görüşünü benimsemiştir. Buna göre yüz dirhem malı bulunan zimmî tüccarlardan beş dirhem vergi alınması gerektiğini söylemiştir. Bu görüş çerçevesinde harbi tüccarların mallarından elli dirhemde beş dirhem vergi alınmasını tavsiye etmiştir. Bu uygulamanın Hz. Ömer ve Ömer b. Abdülaziz'in uygulamaları ile ortak olduğunu belirtmiştir.[175] Yahyâ da Ebû Ubeyd'in zikretmiş olduğu miktarları kabul etmiştir.[176]Uşûr vergisinin yılda bir veya daha fazla kez alınması konusunda birden çok görüş ortaya atılmışsa da kaynak aldığımız eserlerde bir defa alınması gerektiği belirtilmiştir. Ancak tüccarların aynı yıl içerisinde farklı çeşit mallarla ülkeye giriş yapmaları durumunda yeniden vergi tahsili yapılması gerekmektedir.[177] Tüccarların ticaret amacının dışında yanlarında bulunan mallar hakkında yemin etmeleri istenmiş ve

---

[170] Ebû Yûsuf, ***Harâc***, s. 218; Ebû Ubeyd, ***Emvâl***, s. 508.
[171] Ebû Ubeyd, ***Emvâl***, s. 93.
[172] Yahyâ b. Âdem, ***Harâc***, s. 58.
[173] Ebû Ubeyd, ***Emvâl***, s. 506-508.
[174] Ebû Ubeyd, ***Emvâl***, s. 512.
[175] Ebû Ubeyd, ***Emvâl***, s. 510.
[176] Yahyâ b. Âdem, ***Harâc***, s. 172.
[177] Ebû Ubeyd, ***Emvâl***, s. 512; Yahyâ b. Âdem, ***Harâc***, s. 172.

böylece bu mallar uşûrdan muaf tutulmuştur. Ayrıca borçlu olmaları durumunda da borç miktarı ellerindeki mallardan düşülerek vergi tahsili gerçekleştirilmiştir. Ancak memurun şüpheye düşmesi durumunda vergi tahsilatı onun inisiyatifine bırakılmıştır.[178]Harbilerin getirmiş oldukları domuz ve şaraplarında nakdî değerleri tespit edilmiş ve 1/20 oranında vergi uygulanmıştır.[179] Ebû Yûsuf ise uşûr vergisinin alt sınırı olarak tüm tüccarlar için 200 dirhem kabul etmiştir. Bu miktar ve üzeri ticarî mallar için Müslümanlardan; %2,5 (1/40, Bu mallar zekât yerine geçmektedir), zimmîlerden %5(1/20), harbîlerden %10 (1/10) vergi tahsil edilmesi gerektiğini ifade etmiştir.[180]Müslümanlardan alınan ticaret vergisi zekât hükmünde; zimmî ve harbîlerden alınanlar ise harâc hükmünde kabul edilmiştir. Harcamaları da zekât ve harâcın harcamaları gibi yapılmıştır.[181]

Burada uşûr ile ilişkilendirilen bir diğer konu ise İslâm devletinin topraklarına gelip bir yıl veya altı ay kalan harbilerin durumudur. Bu konuda Yahyâ b. Âdem bu kişilerden altı ay kaldıklarında tam uşûr, bir yıl kaldıklarındaysa yarım uşûr alınmasına dair bir rivayet aktarmaktadır. Bu tür kişilerden bir yıl kalanların (statülerinin harbîlikten zımmîliğe geçmesi sebebiyle) cizye ile mükellef tutulmasını, aksi takdirde memleketlerine dönmeleri gerektiğini ifade etmiştir.[182] Buna göre harbîlerin İslâm devletinin sınırları içerisinde azami olarak bir yıl kalabilecekleri ve bu sürenin sonunda cizye mükellefi olacakları anlaşılmaktadır.

---

178 Yahyâ b. Âdem, ***Harâc***, s. 76.
179 Yahyâ b. Âdem, ***Harâc***, s. 76-77.
180 Ebû Yûsuf, ***Harâc***, s. 216.
181 Ebû Yûsuf, ***Harâc***, s. 218.
182 Yahyâ b. Âdem, ***Harâc***, s. 172.

B. Toprağa Bağlı Vergilendirme

Vergilendirmenin ana konularından biri olan toprak, elde edilme yöntemi, üzerinde yaşayanların durumu, mahsulün çeşidi gibi etkenlerle farklı vergilerin unsuru olmuştur. Müslümanlar elde ettikleri toprakları durumuna göre tasnif ederek bunları farklı vergilerle vergilendirmişlerdir. Toprakların sınıflandırılmasında en önemli etken elde edilme şekli olmuştur. Buna göre fetihle ve barış anlaşmasıyla alınan topraklar iki ana ayrımı temsil etmektedir. Bu ana ayrımın içerisinde istisna edilen bazı bölgeler de bulunmaktadır. Toprağın türü konusunda Hz. Peygamber'in uygulamaları esas alınmıştır. Ancak Hz. Ömer dönemi artan fetihler ve elde edilen yeni bölgeler toprak ayrımı meselesini belirginleştirmiştir. Çünkü bu dönem ve sonrasında yeni durumlarla karşılaşılmış ve halifenin uygulamaları İslâm toprak anlayışını etkilemiştir. Harâc uygulanması kararı ile yeni bir toprak türü ortaya çıkmış, akabinde devlete ait olan topraklar şeklinde daha geniş kapsamlı bir anlayış doğmuştur. Bu bağlamda ele geçirme yöntemi ve üzerinde yaşayanlarla bağlantılı olarak öşür arazileri ve harâc arazileri şeklinde temel ayrım ortaya çıkmıştır. Bu toprakların türleri hakkındaki karar ise halifeye bırakılmıştır. Böylece halife, Müslümanların ve beytülmâlin faydasına göre toprak türlerinde değişim yapmaya yetkili kılınmıştır. Ayrıca iktânın konusu olan araziler devlet arazisi olarak kabul edilmiştir. Fakat harâc arazisi hakkında da devlet arazisi olduğuna dair görüşler bulunmaktadır.

Tüm bunlardan anlaşılan İslâm arazi meselelerinde topraklar elde edilme yöntemlerine ve üzerinde yaşayanların inançlarına göre ayrılmıştır. Bu ayrım merkeze alınarak vergilendirme uygulaması yapılmıştır. Bu sebeple bazı bölgelerde toprağa bağlı olarak Müslümanlardan harâc, zimmîlerden ise öşür vergileri tahsil edilmiştir.

1. Harâci Arazi

1.1 . Fetih Yoluyla Alınan Araziler (Harâc Arazileri)

Fetih yoluyla alınan ve Müslümanlar arasında paylaştırılmayarak sahiplerinin ellerinde bırakılan araziler harâc arazisidir.[183] Bu tür arazi fey gelirleri içerisinde ganimet olarak kabul edilmiş ancak ganimet uygulaması yapılmamıştır. Hz. Peygamber Hayber'in fethinden sonra araziyi eşit parçalara bölerek Müslümanlar arasında taksim etmiştir. Bu bölgede bulunan ve üzerinde Yahudilerin yaşamış olduğu Ketibe, Vatiha ve Sülalim beldelerini yeteri sayıda Müslüman çiftçi olmaması sebebi ile ürünün yarısını alma karşılığında sahiplerinin ellerinde bırakmıştır.[184] Uygulama olarak araziyi Müslümanlar arasında dağıtma veya sahiplerinin ellerinde bırakmaya dair iki türünde örneği bulunmaktadır. Ancak Hz. Ömer'in halifeliği döneminde Sevâd arazilerinin fethedilmesiyle ganimet olarak bu arazilerin paylaştırılmasını isteyenler halifeye baskı kurmuş ve bu konuda önemli tartışmalar yaşanmıştır. Hz. Ömer'e baskı uygulayanların başında Bilâl b. Rebâh'ın olduğu rivayet edilmiştir. Hz. Ömer gelecek nesillerin geçimlerini ve Müslümanlar arasında emlak ve arsa hususunda sert ayrışmaların yaşanacağını düşünerek bu arazileri sahiplerinin ellerinde bırakmış ve buralara harâc vergisi uygulamıştır.[185] Hz. Ömer bu konuda Haşr suresi 7.-10.[186]ayetlerini

---

[183] Ebû Yûsuf, ***Harâc***, s. 122.

[184] Ebû Ubeyd, ***Emvâl***, *s*. 79.

[185] Ebû Ubeyd, ***Emvâl*** s.81; Ebû Yûsuf, ***Harâc***, s. 73.

[186] 7. Allah'ın (başka) beldeler halkından alıp Resûlüne fey' olarak verdikleri, Allah'a, peygambere, yakınlara, yetimlere, yoksullara ve yolda kalmışlara aittir; (servet) içinizden sadece zenginler arasında dönüp dolaşan bir şey olmasın diye böyle hükmedilmiştir. Peygamber size ne vermişse onu alın ve size neyi yasaklamışsa ondan kaçının. Allah'a karşı saygısızlık etmekten sakının. Kuşkusuz Allah cezalandırmada çok çetindir.

8. (Bu gelirler) Allah'ın lütuf ve rızâsının peşine düşerek Allah'a ve Resûlüne yardım ederlerken yurtlarından ve mallarından uzaklaştırılmış olan yoksul muhacirlerin hakkıdır. İşte onlar dosdoğru kimselerdir.

9. Onlardan önce bu yurda yerleşmiş ve gönülden inanmış olanlar, kendilerine göç edip gelenleri severler, onlara verilenlerden dolayı içlerinde bir rahatsızlık duymazlar; ihtiyaç içinde olsalar bile onları kendilerine tercih ederler. Kim nefsinin bencilliğinden korunmayı başarırsa işte kurtuluşa erecekler onlardır.

delil olarak kabul etmiştir. Bu ayetlerde geçen "*…fakir muhacirler içindir…*", "*…daha sonra Medine'yi yurt edinmiş ve gönüllerine iman yerleştirilmiş kimseler içindir…*", "*…onların arkalarından gelen kimseler içindir…*" ifadelerini vurgulamıştır. Devamında ise gelecek nesillerin düşünülmesi gerektiğini, arazinin ganimet olarak paylaştırılması durumunda ayette geçen "*…(servet) içinizden sadece zenginler arasında dönüp dolaşan bir şey olmasın…*" ifadesinin gerçekleşeceğini söylemiştir. Geniş ve verimli topraklara sahip olan Sevâd bölgesinin taksim edilmesiyle aynı zamanda üzerinde yaşayanlarında köle olacağını belirtmiştir. Tüm bunların yerine bu arazileri Müslümanlara ait bir gelir kaynağı ilan etmiştir.[187] Böylece buralardan elde edilen geliri Müslümanların faydasına tahsis etmiştir. Sevâd üzerinden başlayan bu uygulama daha sonra fethedilen Mısırda da uygulanmıştır.[188]

Hz. Peygamber'in ve Hz. Ömer'in uygulamaları sonucunda fetih arazileri hakkında iki durumun ortaya çıktığı anlaşılmaktadır. Hz. Peygamber ganimet ayetini uygulayarak Hayber'i paylaştırmış, Hz. Ömer ise Haşr suresi 7-10. Ayetleri delil alarak araziyi sahiplerinin ellerinde bırakmıştır. Bu iki durum karşısında âlimler, fetih yolu ile alınan arazilerin üzerinde halifenin geniş yetkilere sahip olduğunu ifade etmişlerdir. Devlet başkanı arazinin öşür olmasında fayda görürse öşür arazisi olarak sınıflandırmış, uygun gördüğü takdirde harâc arazisini öşüre, öşür arazisini harâca dönüştürebilme yetkisine sahip olmuştur.[189]Bir başka görüşte, Hz. Peygamber'in Mekke'nin fethinden sonra araziyi herhangi bir karşılığı olmadan sahiplerinin ellerinde bırakması esas alınmış ve devlet başkanının fetih yolu ile alınan arazileri bedelsiz bir biçimde sahiplerine verebileceği ifade edilmiştir. Ancak Mekke

10. Bunların ardından gelenler de "Ey Rabbimiz" derler, "Bizi ve bizden önceki iman etmiş kardeşlerimizi bağışla; kalplerimizde iman edenlere karşı kötü bir düşünce ve duyguya yer bırakma. Rabbimiz! Kuşkusuz sen çok şefkatlisin, çok merhametlisin."

[187] Ebû Yûsuf, ***Harâc***, s. 73, 226; Ebû Ubeyd, ***Emvâl***, s. 81; Yahyâ b. Âdem, ***Harâc***, s. 53.

[188] Yahyâ b. Âdem, ***Harâc***, s. 38,57; Ebû Ubeyd, ***Emvâl***, s. 82.

[189] Ebû Yûsuf, ***Harâc***, s. 147; Ebû Ubeyd, ***Emvâl***, s. 84.

topraklarının statüsünün farklı olduğu, diğer bölgelerle kıyaslanmasının uygun olmadığı ifade edilerek bu görüş zayıf kabul edilmiştir.[190]

Hz. Peygamber'in emriyle vergilendirilen Hicaz, Mekke, Yemen, diğer Arap toprakları ve Medine'nin vergilendirme yöntemi, onun vefatından sonra fethedilen topraklardan farklı bir biçimde değerlendirilmiştir. Hz. Peygamber fethedilen Arap topraklarının tamamını öşre bağlamış, bunların hiçbirine harâc vergisini uygulamamıştır. Ebû Yûsuf bu toprakların, üzerinde yaşayan Arapların inanç konusunda farklı bir hükmün muhatabı olmaları sebebiyle özel statüde olduğunu söylemektedir. Arapların cizye ve harâc ile mükellef tutulamayacağını bu sebeple topraklarının da öşür arazisinden başka bir şeye dönüştürülemeyeceğini ifade etmiştir.[191] Bu durumda fetihle elde edilen araziler arasında özel statüsü bulunan tek bölge Arap yarımadasıdır. Bunun dışındaki bölgeler fethin gerekleri ile sınıflandırılmıştır.

Savaş sonucu alınan topraklar tüm Müslümanlara verilmiş bir fey olarak kabul edilmiş ve buraların alım satımının Müslümanlarca yapılamayacağı ifade edilmiştir.[192] Satın alınması durumundaysa arazinin statüsü değiştirilmemiştir. Ancak bir Müslümanın harâc ödemesinin uygun olmaması, bu durumun bir zillet[193] ve seviye düşüklüğü kabul edilmesi[194]uygulamada yeni çözümlerin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Buna göre arazi sahibinin harâcı ödemesi şartıyla bu tür arazilerin Müslümanlarca kiralanabileceği ifade edilmiştir.[195] Yine bu tür arazi sahiplerinin Müslüman olmaları durumunda da arazinin statüsü aynı kalmış ve kişi zekâtın yanı sıra harâcla mükellef tutulmuştur.[196]

---

[190] Ebû Ubeyd, ***Emvâl***, s. 90.
[191] Ebû Yûsuf, ***Harâc***, s. 105.
[192] Yahyâ b. Âdem, ***Harâc***, s. 65-68.
[193] Tevbe suresi 29. Ayete göre
[194] Ebû Ubeyd, ***Emvâl***, s. 107; Bu konuda pek çok rivayet bulunmaktadır. En meşhurlarından birisi Mervi'nin Hz. Ömer'den yaptığı rivayettir. Hz. Ömer; "Hiçbiriniz, Allah kendisini zilletten kurtardığı halde zillete rıza göstermesin" demiştir.
[195] Ebû Ubeyd, ***Emvâl***, s. 105.
[196] Yahyâ b. Âdem, ***Harâc***, s. 68-69; Ebû Ubeyd, ***Emvâl***, s. 116.

Fetihle alınan topraklar hukuki statü olarak Müslümanların ortak malı olarak kabul edilmiştir. Sulh ile alınan bölgelerden farklı olarak üzerinde yaşayan kişilerin Müslüman olması da arazinin statüsünü değiştirmemiştir. Devlet başkanının tam bir yetkiye sahip olduğu bu topraklar çoğunlukla devletin toprağı olarak tanımlanmamıştır.[197] Böylece gelirleri fey kapsamına dâhil edilmiş ve harcama yeri olarak Müslümanlarla sınırlandırılmıştır. Ayrıca üzerinde yaşayan gayrimüslimler cizye ile mükellef tutulmuştur.

1.2 . Sulh Yoluyla Alınan Topraklar ve Anlaşmalar

Müslümanlarla savaşmayıp anlaşma yoluna giden bölgelerin toprakları farklı statüde değerlendirilmiştir. Sulh yoluyla elde edilen topraklarda vergilendirme anlaşmaya bağlı kalarak uygulanmış ve ilerleyen zamanlarda değişen şartlara göre anlaşmalar yeniden revize edilmiştir.[198]Bu topraklar, sahipleri tarafından anlaşma yoluna giderek korunmuş topraklar olarak nitelendirilmiştir. Bu sebeple buraların Müslümanlarca alım ve satımı yapılabilmiştir. Çünkü mülkiyet hakkı üzerinde yaşayan zimmîlere ait olarak tanımlanmıştır.[199] Bu sebeple bu tür arazi sahiplerinin Müslüman olmaları halinde arazinin öşür arazisine dönüşeceği belirtilmiştir.[200] Bir Müslüman tarafından satın alınması uygun görülmüş ve bu durumunda da arazi öşür arazisi olarak kabul edilmiştir.[201]

Sulh yoluyla alınan toprakların vergilendirilmesinde iki yöntem uygulanmıştır. Bunlardan ilki "müşterek cizye" adı verilen ve fethedilen toprak üzerindeki halkla yapılan toplu cizye anlaşmasıdır. Bu anlaşmaya bağlı bir

---

197 Yahyâ b. Âdem, ***Harâc***, s. 62.

198 Ebû Ubeyd, ***Emvâl***, s 178. Hz. Ömer'den rivayet edilen bir hadise göre burada açıklama yapmaktadır.

199 Ebû Ubeyd, ***Emvâl***, s 109; Bu tür arazinin alım satımına cevaz vermeyenler araziyi fey kabul etmektedir. Ebû Hanîfe'ye göre arazi sahibinin İslâmlaşması arazinin statüsünü değiştirmez. Bkz. Ubeyd, s.191.

200 Ebû Ubeyd, ***Emvâl***, s 192.

201 Yahyâ b. Âdem, ***Harâc***, s. 33, 35.

kişi Müslüman olduğunda onun üzerinden cizye ve harâc vergisi düşürülmüş, arazisi öşür arazisi kabul edilmiştir.[202] Bir diğer vergilendirme yöntemi ise sulh yoluyla alınan araziye harâc, arazi sahiplerine ise cizye vergisinin konulmasıdır. Bu durumda bir kişi Müslüman olduğunda cizye kaldırılmış ancak toprak harâc olarak değerlendirilerek kişi harâc ödemekle veya toprağını başkalarına bırakarak hicret etmekle mükellef tutulmuştur. Bu şekilde anlaşma yapan bölgelerde yaşayan kişiler Zımmî statüsünde kabul edilmiştir.[203]

Sulhte belirtilen miktarlar devletin harâc gelirleri arasına dâhil edilmiştir.[204]Yapılan sulhlerin sürelerinin bitmesi durumunda önce sulhun yenilenme yolunun tercih edilmesi aksi takdirde savaş ilan edilebileceği ifade edilmiştir.[205]Anlaşmaların Müslümanlarca bozulmaması ve buna dair ilk hareketin karşı taraftan beklenmesi tavsiye edilmiştir.[206] Ayrıca bazı anlaşmalar karşı tarafın isteğiyle farklı uygulamalar ihtiva etmiştir. Örneğin Benî Tağlib kabilesinin kendilerini diğer milletlerden üstün görmesi ve onlarla aynı statüde olmadıklarını öne sürmeleri sebebiyle onlara cizye yerine iki kat öşür uygulanmıştır.[207] Bu sebeple anlaşmalarda bazı özel durumların göz önünde bulundurulduğu anlaşılmaktadır. Sonuç olarak vergilendirmenin bir diğer ana konusu olan arazilerin statüleri bağlı bulundukları anlaşmaya göre farklılıklar göstermiştir. Fetih yoluyla alınan ve statüsü değişmeyen arazilere göre anlaşmalarla elde edilen bölgelerin arazileri mülkiyet ve statü bağlamında daha avantajlı bir konuma sahip olmuşlardır.

---

[202] Ebû Ubeyd, ***Emvâl***, s. 192; Mustafa Fayda, ***Hz. Ömer Zamanında Gayr-i Müslimler***, İFAV, İstanbul, 2006, s. 104.

[203] Ebû Yûsuf, ***Harâc***, s. 111; Ebû Ubeyd, ***Emvâl***, s. 192; Fayda, ***Hz. Ömer Zamanında Gayr-i Müslimler***, s. 104.

[204] Ebû Yûsuf, ***Harâc***, s. 122.

[205] Ebû Ubeyd, ***Emvâl***, s. 197.

[206] Ebû Ubeyd, ***Emvâl***, s. 201.

[207] Yahyâ b. Âdem, ***Harâc***, s. 35,73.

2. Öşrî Arazi

Öşür arazisi en temelde Müslümanların sahip olduğu araziyi ifade etmektedir. Sadece Müslüman kişilerin elde ettikleri tarım ürünlerinden ödemekle sorumlu oldukları öşürle ilişkili olarak bu şekilde isimlendirilmiştir. Ürün dışında araziye uygulanan bir vergiyi ifade etmemektedir.

Öşür arazileri genel olarak altı sınıfta incelenmiştir.

(i) Kişilerin Müslüman olurken mülkiyetlerine sahip olduğu topraklar (Mekke, Medine, Yemen),

(ii) Müslümanların ıslah ettiği sahipsiz topraklar,

(iii) İdarecilerin Müslüman kişilere tahsis ettiği topraklar,

(iv) Müslüman kişilerin bataklık halinde iken ıslah ettiği topraklar,

(v) Sınır boylarında sahipsiz halde bulunan ve idareciler tarafından Müslümanlara verilen topraklar,

(vi) Fetihle elde edilen topraklar içindeki beylik araziler bu toprak türlerindendir.[208]

Bunlara ek olarak sulh yoluyla alınan ve daha sonra sahipleri Müslüman olan topraklar, harâc statüsünde olan ve halife tarafından öşür toprağına dönüştürülen araziler topraklar türlerine dâhil edilebilir.

Müslümanlara kullandıkları topraklar üzerinde mülkiyet hakkı tanınmıştır. Harâc toprağında olduğu gibi herhangi bir kira durumu bu tür topraklarda yoktur ve bu ayırt edici bir sebeptir. Ancak zimmîlerin bu topraklardan satın alması bazı problemleri beraberinde getirmiştir. Bu tür öşür arazisinin aidiyetini elde eden zimmîlerin toprakları karşılığında alınan harâc vergisini veremeyecekleri söylenmiştir. Öşür ödeyemedikleri için de sadece cizye ile mükellef tutulmuşlardır. Bu durum karşısında Ebû Yûsuf hocası Ebû Hanîfe'nin bu tür arazilerin harâca dönüştürülmesi görüşünü

---

[208] Kûdame b. Cafer, ***Harâc***, s. 184.

kabul etmemiştir. Bu arazilerin öşür arazisi olduğunu ifade ederek öşür arazisinden harâc alınmayacağını ancak iki kat öşür alınacağını belirtmiştir.[209] Ebû Ubeyd aynı rivayeti Ebû Hanîfe'den rivayet etmektedir.[210] Ayrıca Ebû Yûsuf'un görüşüne de katılmayan müellif zimmîlerin zekât veremeyeceklerini ifade ederek sadece cizye ile mükellef olduklarını söylemiştir.[211]

Öşür arazisi Müslüman kişilerin üzerinde mülkiyet hakkına sahip olduğu ve devletin dolaylı yoldan temel arazileri kabul edilmiştir. Bu topraklar için herhangi bir vergilendirmeye gidilmemiş ancak üzerinden elde edilen ürünler için vergilendirme yapılmıştır. Bu araziler zimmîler tarafından satın alındığında problemler ortaya çıkmış ve farklı uygulamalar gerçekleştirilmiştir. Ayrıca devletin öşür kaynaklarının azalmaması maksadıyla bu arazilerin zimmîlere satılması doğru bulunmamıştır.

3. Halifenin Tasarruf Hakkının Bulunduğu Araziler

İslâm iktisat sisteminde araziler, elde edilme şekilleri ve üzerinde yaşayanların statüleri göz önüne alınarak nitelendirilmiştir. Devlet topraklarına yeni eklenen arazilerin elde edilme yollarına bakılmaksızın devlete ait olduğu, ancak alınma yolları ve üzerinde yaşayanların durumlarına göre mülk edinme şartlarının belirlendiği anlaşılmaktadır. Bu bağlamda araziler üzerinde devlet başkanına geniş bir yetki verilmiş sadece barış anlaşması yapılarak alınan ve mülk edinme haklarında değişiklik olmayan kişilerin arazileri üzerinde yetkileri sınırlandırılmıştır. Özellikle Sevâd'ın fethinden sonra arazinin statüsü tartışma konusu olmuş ve bu tartışmaların sonucunda, harâc, öşür ve halifenin tasarrufunda olan araziler şeklinde üç ana tür ortaya çıkmıştır. Harâc ve öşür arazisinin belirlenmesi belli şartlara bağlanmış, bunun dışındaki arazi ise Halife'nin yetkisine bırakılmıştır. Hz. Ömer' in hila-

---

[209] Ebû Yûsuf, ***Harâc***, s. 199.
[210] Ebû Ubeyd, ***Emvâl***, s. 119.
[211] Ebû Ubeyd, ***Emvâl***, s. 120.

feti döneminde şekillenen[212] ve halifenin yetkisine bırakılan bu arazi türleri şu şekilde sıralanmıştır;

1. Harpte öldürülen düşmanın arazisi (sahipsiz arazi)
2. Kaçan düşmanın arazisi (sahipsiz arazi)
3. Kisra'ya ait olan araziler (beylik arazi)
4. Kisra'nın yakınlarına ait olan araziler (beylik arazi)
5. Su çıkan yerlerin kenarında bulunan araziler (ölü Topraklar)
6. Atların yayılması için ayrılan otlaklar (ortak araziler)[213]

Bu araziler Hz. Ömer döneminde devlet arazisi olarak kabul edilmiştir. Halife, devletin maslahatları çerçevesinde buraları kişilere tahsis etmiştir.

1.1 . İktâ Arazisi

İktâ, devlet başkanı veya yetkilisi tarafından arazi, maden ve benzeri toprakların mülkiyetini, işletmesini, faydalanma hakkını uygun gördüğü kimse yada kimselere tahsis etmesidir.[214]Burada iktânın konusu olan topraklar sahipsiz araziler[215] ve beylik arazilerdir. Yine ilk dönemde madenlerin de iktâya verildiği görülmektedir. Hz. Peygamber de fethi gerçekleşmiş veya ilerleyen vakitlerde gerçekleşmesi muhtemel olan arazileri iktâ yoluyla tahsis etmiştir.

---

[212] Yahyâ b. Âdem, ***Harâc***, s. 71-72; Ebû Ubeyd, ***Emvâl***, s. 83. Sevâd'ın fethinden sonra Hz. Ömer bazı arazileri devlete ait kılmıştır.

[213] Ebû Yûsuf, ***Harâc***, s. 104; Ebû Ubeyd, ***Emvâl***, s. 83,307. Rivayetin devamı ravi tarafından hatırlanamamıştır.

[214] Mustafa Demirci, "İktâ", ***DİA***, TDV yay., Ankara, 2000, c. XXII., s. 49-52.

[215] Ebû Ubeyd, ***Emvâl***, s. 303; Daha önce imar ve iskân edilmiş ancak zaman içerisinde sahiplerinin ortadan kaybolduğu arazi türüdür. Bu tür arazi iktâ arazisi kapsamında değerlendirilir. Hz. Peygamber bu tür arazilerin Allah'a, Resûlün'e ve Müslümanlar'a ait olduğunu söylemiştir.

Arazi iktâsı halifenin yetkisinin yanı sıra belirli şartlara bağlanmıştır. İktâ edilen arazinin Müslümanlara zarar verecek bir durumu ortaya çıkarmaması gözetilmiştir. Diğer bir şart ise arazinin işlenmesidir. Buna göre araziyi üç yıl boyunca işlemeyen kişiden iktâ geri alınmıştır.[216]İktâ edilecek arazi devlete ait olan veya sahipsiz olduğu bilinen arazilerdir. Harâc arazisi ve harâc suyu ile sulanan araziler iktâ edilmemiştir.[217]

Bu tür arazilerin harâc veya öşür olma durumları hakkında Ebû Ubeyd görüş beyân etmezken, Ebû Yûsuf bu arazileri öşür arazisi kapsamında değerlendirmiştir. Haccac, Ömer b. Abdilaziz ve Hz. Ömer uygulamalarını örnek göstererek adil devlet reisinin bu mallara el koyma ve İslâm'a faydası olacak kişilere tahsis etme hakkının olduğunu ifade etmiştir. Bu tahsisin temeline İslâm'a faydalı olmayı ve adalet ilkesini yerleştirerek, halifenin kişisel çıkarları doğrultusunda yapabileceği bir taksimi de engellemeye çalışmıştır. Ayrıca bu arazilerden alınacak vergi türlerini öşür ve harâc olarak ikiye ayırmıştır. Şayet arazi harâc arazilerini sulayan bir su ile sulanıyorsa buradan harâc alınabileceğini, böyle bir durum yoksa halifenin tasarrufuna bağlı olarak bir (10/1) veya iki öşür (20/1) alınabileceğini belirtmiştir. Arazinin öşür olarak kabul edilmesinin sebebi ise bu arazilerin imar ve ıslahının halifenin tahsis ettiği kişi tarafından yapılması olarak kabul edilmiştir.[218]

Diğer taraftan Ebû Yûsuf beylik arazinin aslında harâc arazisi olduğunu, ancak bu araziden öşrün de alınabileceğini, bu yetkinin halifeye ait olduğunu ifade etmiştir.[219] Bu tür arazilerin içerisinde vergi türü sabit olan Hicaz, Mekke, Medine ve Yemen arazileridir. Buralar Hz. Peygamber'den itibaren öşür arazisi kabul edilmiş ve türü değiştirilmemiştir.[220]

---

[216] Ebû Ubeyd, ***Emvâl***, s. 318; Ebû Yûsuf'ta bu konuda aynı şeyi ifade etmektedir.
[217] Ebû Ubeyd, ***Emvâl***, s. 307.
[218] Ebû Yûsuf, ***Emvâl***, s.104.
[219] Ebû Yûsuf, ***Harâc***, s. 106.
[220] Ebû Yûsuf, ***Harâc***, s. 106.

Devlete ait olan veya sahipsiz olduğu bilinen arazilerden yapılan iktâların mülkiyetleri kişilere verilmemiştir. Araziye uygulanan vergi konusunda da halife yetkili kılınmış ve gelir vergi türüne göre harcanmıştır.

1.2 . Arazinin Himâsı ve İhyâsı

Sözlükte "korumak, menetmek, yasaklamak" anlamlarına[221] gelen himâ; bir araziyi belirli işaretlerle, kuyu kazarak veya duvar örerek çevrelemek şeklinde tanımlanmıştır.[222]

İhyâ ise sözlükte "canlandırmak, diriltmek", terim olarak ise sahipsiz ve işlenmemiş (mevat) bir arazinin sahip olma iradesi ile işlenmesi, imar edilmesi anlamlarında kullanılmıştır.[223]Tarıma elverişli olan, ancak önceden imar ve iskân edilmemiş arazileri ihyâ eden kişiler bu arazilerin mülkiyet haklarına da sahip olmuştur. Bu tür araziler ölü topraklar olarak nitelendirilmiş, ihyâ ve himânın dışında iktânın da konusu olmuştur. Ancak iktânın esasını oluşturan sahipsiz arazi ve beylik arazi ihyâ ve himâya dâhil edilmemiştir.

Ebû Ubeyd ihyânın en az sulama veya su kuyusu açma ile gerçekleşeceğini, arazi işlenmedikçe ihyâ faaliyetinin gerçekleşmeyeceğini ifade etmiştir.[224] Hz. Peygamber'in "Her kim ölü bir toprağı ihyâ ederse, o arazi onundur. Ancak zulüm üzere dikilen köke[225] karşı hak iddiası söz konusu değildir" hadisinde geçen "zulüm üzere dikilen kök" ifadesinin ihyânın yollarından birisi olduğunu ancak başkasının arazisine dikildiği durumda sökülmesi gerektiğini söylemiştir. İhya maksadı ile başkasının arazisine ekilen ekinin masrafı ekene, mahsulü ise arazi sahibine ait kabul edilmiştir.[226]İhyâ veya

---

221 Hacı Mehmet Günay, "Himâ", ***DİA***, TDV yay., Ankara, 1998, c. XVIII., s. 52-55.
222 Ebû Ubeyd, ***Harâc***, s. 313.
223 Hamza Aktan, "İhyâ", ***DİA***, TDV yay., Ankara, 2000, c. XXII., s. 7-9.
224 Ebû Ubeyd, ***Emvâl***, s. 319.
225 Başkasına ait araziye ihyâ yoluyla elde etmek amacıyla bitki dikmek.
226 Ebû Ubeyd, ***Emvâl***, s. 315.

himâ kapsamında kazılan kuyularda ise kuyunun harimi[227] dışında kalan arazi halifenin tasarrufuna göre değerlendirilmiştir.[228]

Ebû Ubeyd arazinin ihyâsını üç ana başlıkta incelemiştir. Bunlardan ilkini ihyânın ana konusu olan ölü arazi oluşturmaktadır. Bu konuda herhangi bir problem olmamakla birlikte ihyâ edilen arazinin Müslümanların ortak kullanım alanlarının dışında olması şartı aranmıştır. İkinci başlık ise iktâ yoluyla verilmiş, ancak işlenmemiş arazinin ölü olduğu düşüncesi ile ihyâ edilmesidir. Bu durumda iktâ sahibi veya ihyâ eden kişilerden birisi karşı tarafın bedelini ödeyerek uzlaşma yoluna gidilmiştir.[229] Üçüncü başlık ise duvarla, kuyu kazarak veya belirli işaretlerle çevrelenmiş vehimâdan dolayı kimse tarafından işlenmeyen araziyi konu edinmektedir. Bu durumdaki araziler de üç yıl işlenmeme kuralına bağlı kalarak devlet başkanının tasarrufuyla himâ eden kişiden alınarak başkalarına verilmiştir.[230]İhyâ ve himânın konusu olan bu arazilerin dışında otlak ve sulak alanların himâ edilmesine izin verilmemiş; su, ot ve ateşin Müslümanların ortak malı olduğu ifade edilmiştir. Sadece savaşta kullanılacak atlar ve zekât hayvanlarının korunması ve otlaklarının olması maksadı ile devlet başkanı tarafından himâ yapılmasına izin verilmiştir.[231] Yahyâ b. Âdem ise arazinin ihyasının su getirmek veya kuyu kazmak yoluyla gerçekleştiğini belirtmiştir. Bunu yapan kişinin arazinin mülkiyetine sahip olduğunu ifade etmiştir.[232]

---

[227] Ebû Ubeyd, ***Emvâl***, s. 319-320; Yakın çevresi. Harim konusunda ölçü net bir biçimde açıklanmamış, 25 ziraa mesafeden 500 ziraaya kadar rivayetler sıralanmıştır. Bazıları ise harimin sadece çöllerde geçerli olduğunu savunmuştur.

[228] Ebû Ubeyd, ***Emvâl***, s. 319; Yahyâ b. Âdem, ***Harâc***, s. 95.

[229] Ebû Ubeyd, ***Emvâl***, s. 317.

[230] Ebû Ubeyd, ***Emvâl***, s. 319.

[231] Ebû Ubeyd, ***Emvâl***, s. 323.

[232] Yahyâ b. Âdem, ***Harâc***, s. 98.

1.3 . Ölü Topraklar

Ölü arazi ile genel olarak kastedilen ziraat, üretim, yerleşim gibi hâlihazırda kullanılmayan şahıs ya da kamu malı olmayan, sahipsiz ve verimsiz, ancak belli bir emek sonucu verimli hale getirilebilir topraklar kastedilmiştir.[233]

Ebû Ubeyd ölü arazi ve sahipsiz arazi arasında ayrım yapmıştır. O daha önce işlenmiş ancak sahibi herhangi bir sebepten dolayı ortadan kaybolmuş araziye sahipsiz; kamu malı olmayan, bataklık, kurak veya tarıma elverişli, ancak daha önce işlenmemiş arazileri ölü topraklar olarak nitelendirmiştir. Aynı şekilde Ebû Yûsuf'da içinde herhangi bir bina ve özel mülk olduğuna dair işaret olmayan, harman yeri, hayvan toplanma sahası, kabristan, odunluk ve otlak, gibi alanların dışında kalan arazileri ölü toprak olarak sınıflandırmıştır.[234]

Bu toprakların ihyâsında ise halifeye geniş yetkiler verilmiştir. Halife bu tür toprakları dilediği kimselere iktâ veya kiralama yoluyla verebilir. Halifenin izni olmadan ölü toprağı ihyâ eden kişiler hakkında ise Ebû Hanîfe, ölü toprağı imar eden kişinin bu imarını halifenin iznine bağlamış ve halifenin o kişiden alıp başkasına da verebileceğini öne sürmüştür. Ancak "Kim ölü bir toprağı imar ederse o, imar edenindir. Haksız bir ekici veya dikicinin toprakta hakkı yoktur." hadisini merkeze alan Ebû Yûsuf, hocasının bu görüşünün ihtilaflı konular için olduğunu, aynı arazide iki veya daha fazla kişinin hak iddia etmesi durumunda halifenin devreye girdiğini söylemiştir. Ona göre hadiste ifade edildiği şekli ile ölü bir toprağı dirilten onun sahibi olmuştur.[235] Bölümün devamında Hz. Peygamber'den hadisleri aktaran Ebû Yûsuf, diriltilen toprağın üç yıl boş kalması durumunda hak sahibinin hakkının düşeceğini de belirtmiştir. Yahyâ b. Âdem de ölü toprağın ihyasını ve mülkiyet hakkını elde etmeyi suya bağlamıştır. Su getiren kişiyi toprağın

---

[233] Hamza Aktan, "İhyâ", ***DİA***, TDV yay., İstanbul, 2000, c. XXII., s. s. 7-9.
[234] Ebû Yûsuf, ***Harâc***, s. 113.
[235] Ebû Yûsuf, ***Harâc***, s. 114; Yahyâ b. Âdem, ***Harâc***, s. 92,932.

sahibi olarak nitelemiştir. Ayrıca ihyadan sonra başka birisi tarafından ürün ekilmesi durumunda eken kişinin ürününü alacağını ve toprağı sahibine bırakması gerektiğini söylemiştir.[236]

Ölü topraklar ile ilgili bir diğer husus, ihyâsından sonra toprağın harâc veya öşür vergilerinden hangisine tabi olması gerektiği hakkındadır. Bu konuda Ebû Yûsuf, boş arazinin bulunduğu bölgeyi esas almıştır. Eğer boş arazi harâc toprakları içerisinde ise o araziden harâc alınması, öşür arazisi içinde ise öşrünün tahsil edilmesi gerektiğini söylemiştir. Yine, arazi harâc arazileri içerisinden gelen bir su ile sulanıyorsa harâc; pınar veya kuyu açma yoluyla sulanıyorsa öşür arazisi kabul edilmiş ve ona göre vergilendirmesi yapılmıştır.[237]

C. Savaş Gelirleri

Devlet gelirleri arasında düzenli bir verginin dışında savaşlarda elde edilen mallarda yer almaktadır. Bu gelirlerin içerisinde düzensiz olan ve çoğunlukla savaşa katılanlar arasında paylaştırılan bu mallar fetihlere göre artma ve azalma göstermiştir. Kur'an'da Enfâl suresi 69. ayet ganimetlerin alınmasında, 49. ayet ise dağıtımında esas kabul edilmiştir.[238]Ganimetler esirler, arazi ve mallar şeklinde üç şekilde ayrılmıştır. Ayrıca savaş başlamadan önce ve sonrasında elde edilen ganimetler şeklinde bir ayrıma da gidilerek iki durum için farklı uygulamalar yapılmıştır. Örneğin savaş esnasında öldürülen düşmanın ganimeti sadece öldürene ait kılınmıştır. Fakat daha önce zikredilen Sevâd örneğinde olduğu gibi savaş sonrasında ele geçen

---

[236] Yahyâ b. Âdem, ***Harâc***, s. 95.
[237] Ebû Yûsuf, ***Harâc***, s.116.
[238] "Artık aldığınız ganimetten helâl ve hoş olarak yiyin, Allah'a itaatsizlikten sakının, Allah son derecede bağışlayıcı ve esirgeyicidir." Enfâl 69 "Allah'a ve ayırım günü yani iki topluluğun karşılaştığı gün kulumuza indirdiğimize iman etmişseniz biliniz ki ganimet olarak ele geçirdiğiniz her şeyin beşte biri Allah'a, peygambere, yakınlara, yetimlere, yoksullara ve yolda kalmışlara aittir. Allah her şeye kadirdir." Enfâl 41

topraklar ganimet paylaşımına tabi tutulmamış ve tüm Müslümanların malı olarak kabul edilmiştir.

1. Ganimet

Ganimet, çoğunluğu savaşanlara ait olmak üzere bir devlet geliri kabul edilmiştir. Devlet başkanının tasarrufunda olan kısım elde edilen ganimetlerin 1/5'i olarak kabul edilmiştir.[239] Hz. Peygamberle birlikte başlayan ganimet uygulaması fetihler boyunca devam etmiştir. Savaş sonucu elde edilen ganimet Enfâl suresi 41. ayete göre beş kısma ayrılmıştır. Bu beş kısımdan birisiAllah'a, Peygamber'e, yakınlara, yetimlere, yoksullara ve yolda kalmışlara tahsis edilmiştir. Böylece tıpkı zekât gibi harcama yerleri ayetle sabitlenmiştir. Kalan 4/5 lik kısmı ise askerler arasında dağıtılmıştır. Hz. Peygamber savaş sonrası elde edilen ganimeti toplatıp bir yere yığdırmış ve elini ganimete vurarak düşürdüğü parçaları Kâbe'nin payı olarak ayırmıştır. Bu pay Allah'ın payı olarak da zikredilmiştir.[240]Hz. Peygamber ganimetten üç ayrı hisse almıştır. Bunlardan birincisi; dağıtılacak olan ganimetten seçtiği safî, ikincisi; beşte dörtten Müslümanlarla beraber aldığı hisse, üçüncüsü beşte birden Allah'ın kendisine tahsis ettiği pay şeklindedir.[241] Ebû Ubeyd bu üç kısmı, Hz. Peygamber'in ganimet taksiminden önce aldığı mallar (safî), ganimetin beşe bölümünden sonra aldığı pay (humus) ve herhangi bir savaş ve çatışma sonucu elde edilmeyen sadece Resulullah'a verilen mallar (fey)[242] şeklinde zikretmiştir.[243]

---

239 Ebû Ubeyd, ***Emvâl***, s. 35.

240 Ebû Ubeyd, ***Emvâl***, s. 349

241 Ebû Yûsuf, ***Harâc***, s.55.

242 Burada bahsedilen fey, Fedek arazisi ve Nadiroğullarının mallarıdır. Bunlar Hz. Peygamber ile toprakları karşılığında anlaşma yapmışlardı.

243 Ebû Ubeyd, ***Emvâl***, s. 25.

Ebû Yûsuf ganimetlerin düşman askerlerinden elde edilen mal, silah, hayvan ve benzeri her şey olduğunu söylemiştir.[244]Bu malların 1/5'i Allah'ın Kur'an'da saydığı kimselere, geri kalan 4/5'i ise ganimetleri elde eden askerlere tahsis edilmiştir. Orduda bulunanların tamamı görev ve konumu ne olursa olsun ganimet üzerinde hak sahibidir. Yaya olanlar için bir pay, atlı olanlar içinse ikisi atına biri kendine olmak üzere üç pay verilmiştir. Yine harpte faydalanılan zimmî ve kölelere de o anki duruma göre bir miktar yardım sağlanmıştır. Harbe katılan kadınlar içinde aynı şekilde ganimet malından bir miktar yardım verilmiştir.[245]

Burada Ebû Yûsuf hocası, Ebû Hanîfe'den farklı olarak atlı askere atı için 2, kendisi için 1 hisse verilmesi gerektiğini savunmuştur. Kendigörüşü destekleyen rivayetlerin daha fazla olduğunu söylemiştir.[246] Temel sebep olarak atın bakım masraflarının fazla olması ve verilecek fazla miktarın başka kişileri at yetiştirmeye teşvik edecek olmasını belirtmiştir. Ayrıca o gönüllü olarak gelenlere de fazla bir pay verilmesi gerektiğini savunmuştur. Tüm bunların sonunda halifeye seçme hakkı sunmuş ve kendi görüşünü hocasının görüşüne tercih ettiğini de ifade etmiştir.

Ganimet hissesinin taksimden önce satılması doğru değildir. A'meş'in Mücâhid ve İbn Abbas'tan rivayetine göre bu durum Hz. Peygamber tarafından yasaklanmıştır.[247] Ancak taksimden önce ganimet malından yemek ve içmek için ruhsat vardır. Bunun dışında paylaşımdan önce yapılan herhangi bir satış ve benzeri durumlar hainlik olarak nitelendirilmiştir.[248]

Ganimet olarak sınıflandırılan arazilerden olan Hayber arazisini Hz. Peygamber otuz altı parçaya ayırmıştır. Bunlardan on sekiz parçasını bütün Müslümanlar arasında yüz kişi için bir pay olmak üzere dağıtmış, kalan on sekiz parçasını da elçiler ve felaketler gibi önemli olaylar için tahsis edilmiş-

---

[244] Ebû Yûsuf, ***Harâc***, s. 48.
[245] Ebû Yûsuf, ***Harâc***, s. 300.
[246] Ebû Yûsuf, ***Harâc***, s.49, 296.
[247] Ebû Yûsuf, ***Harâc***, s. 298.
[248] Ebû Yûsuf, ***Harâc***, s. 299.

tir. Bu kısımlar içerisinde Hz. Peygamber'in eşleri için 80 vesk hurma ve 20 vesk buğday geliri olan paylarda ayrılmıştır.[249]

Zevi'l-Kurba' ya ayrılan1/5 hissenin Hz. Ali'nin sorumluluğunda Hz. Ömer'in hilafetinin son yılına kadar verilmiştir. Ancak bu yılda Hz. Ali bu hisseden Müslümanlara dağıtılmak üzere bir kereliğine vazgeçmiştir. Bu seneden sonra bu hisse Zevi'l-Kurba'ya bazı dönemlerde verilmiş, bazı dönemlerde verilmemiş ve ihtilaf konusu olmuştur. [250]

Ganimet içerisinde yer alan, ancak paylaşıma dahil olmayan seleb ganimeti ve hususi ganimet olarak iki tür bulunmaktadır. Bire bir savaş sonrasında öldürülen düşmandan alınan ganimet şeklinde tanımlanan seleb, genel paylaşıma dahil edilmemiştir. Sadece düşmanı öldüren kimseye ait olarak kabul edilmiştir. Savaş başlamadan önce seleb vaadi yapılmamış ve halifeye seleb üzerinde tasarruf yetkisi verilmemiştir. Böylece selebin sadece savaşçıya ait bir ganimet olduğu anlaşılmaktadır.[251] Hususi ganimet ise halifenin fayda gördüğü takdirde kişi veya kişilere verdiği ganimet şeklinde zikredilmiştir.[252] Bu ganimetin verilmesi tartışmalara yol açmış, bazı âlimler bunun sadece Hz. Peygamber'e ait olacağını ifade etmiştir.[253]

2. Humus

Sözlükte "beşte bir" anlamına gelene humus, terim olarak ganimetlerden ve benzeri mallardan kamu harcamalarında kullanılmak üzere alınan miktarı ifade etmektedir.[254]Harâc ve emvâl kitaplarında denizden çıkarılan-

---

[249] Yahyâ b. Âdem, ***Harâc***, s. 48.
[250] Ebû Yûsuf, ***Harâc***, s.52.
[251] Ebû Ubeyd, ***Emvâl***, s. 339.
[252] Ebû Ubeyd, ***Emvâl***, s. 343,345.
[253] Ebû Ubeyd, ***Emvâl***, s. 346.
[254] H. Yunus Apaydın, "Humus", ***DİA***, Ankara, TDV yay., 1998, c. XVIII., s. 365.

lar, defineler ve madenler de humus kapsamına dahil edilmiştir.[255] Tüm bunlar için kaynak eserlerde humus terimi kullanılmıştır.

Enfâl suresi 41. ayetle[256] emredilen humusun harcama yerleri de yine aynı ayetle belirlenmiştir. Elde edilen ganimet beş parçaya ayrıldıktan sonra bir parçası humustur. Ayrılan bu parça da dört parçaya bölünmüştür. Bir parça Allah'a Resûle ve yakın akrabaya, diğer üç parça yetim, yoksul ve yolda kalmışlara ayrılmıştır.[257] Ancak bazı rivayetlerde humusun Müslümanların faydasına olacak işlerde kullanılabileceği ifade edilmiştir. Bu durum karşısında Ebu Ubeyd ihtiyacın önceliğini gözetmektedir. Şayet ayette zikredilen sınıflar için harcanması gerekiyorsa harcanmalıdır. Ancak Müslümanların çıkarları[258] ön plandaysa humus bu doğrultuda değerlendirilmiştir. Ayrıca Hz. Peygamber'den aktarılan hadislerde humusun yine insanlara döndüğü belirtilmiştir.[259]Böylece ganimetten elde edilen humus, uygun bir biçimde kullanıldığında kamusal harcamalar için bir kaynak olmuştur.

Maden ve rikâzdan humus alınmasına dair Hz. Peygamber'in hadisi esas alınmıştır. Buna göre Hz. Peygamber "rikâzda ve cahiliyeden kalma definede humus vardır" buyurmuştur. Define hakkındaki hüküm yeterince açıkken rikâz ifadesi farklı yorumlara yol açmıştır. Buna göre define ve maden şeklinde iki ayrı tanım ortaya çıkmıştır. Ebû Ubeyd rikâzı maden olarak açıklamış ve humusa tabi tutulması gerektiğini ifade etmiştir.[260]Bu mallar için 200 dirhem şeklinde bir alt limit zikredilmiş olsa da çoğunluk az veya çok çıkarılan miktardan humusun alınması görüşündedir. Yahyâ, bu malların Müslüman ve ehl-i adl bir kimsenin arazisinden çıkması durumunda

---

[255] Ebû Ubeyd, ***Emvâl***, s. 35.

[256] "Allah'a ve ayırım günü yani iki topluluğun karşılaştığı gün kulumuza indirdiğimize iman etmişseniz biliniz ki ganimet olarak ele geçirdiğiniz her şeyin beşte biri Allah'a, peygambere, yakınlara, yetimlere, yoksullara ve yolda kalmışlara aittir. Allah her şeye kadirdir."

[257] Ebû Ubeyd, ***Emvâl***, s. 348.

[258] Burada bahsedilen askeri çıkarlardır. Şayet ordunun hazırlanması gerekiyor ve kaynak yetersizse humus ordu için kullanılır.

[259] Ebû Ubeyd, ***Emvâl***, s. 331, 343.

[260] Ebû Ubeyd, ***Emvâl***, s. 358.

humus alınmaması gerektiğini savunmuştur.[261] Bu tür mallardan alınan 1/5 hisse ganimet ayetinde gösterilen sarf mahallerine harcanmıştır.[262] Bu şekilde bulunan mal ganimet gibi kabul edilmiş ve kalan 4/5 ü ise bulana iade edilmiştir. Bulan kişinin zimmî olması durumunda da aynı hüküm uygulanmıştır. Ancak İslâm toprakları içerisinde maden veya define çıkartan bir harbînin elinden çıkardığı tüm mal alınmıştır.[263]Bunun tam tersi bir durumda yani bir Müslümanın darülharbe emansız bir şekilde girmiş ve define bulmuşsa tamamı Müslümana verilmiştir. Fakat emanlı bir biçimde girmiş ve sahipli bir arazide bulmuşsa, bulduğunun tamamını arazi sahibine teslim etmesi gerektiği söylenmiştir.[264]

Denizden çıkarılan süs ve koku eşyaları hakkında geniş kapsamlı rivayetler bulunmamakla birlikte bu konu hakkında Hz. Ömer'den rivayetle humus uygulaması yapılmıştır. Buna göre 1/5 vergi alınmış kalan 4/5 ise çıkaran kişilere bırakılmıştır.[265]

---

[261] Yahyâ b. Âdem, ***Harâc***, s. 44.
[262] Ebû Yûsuf, ***Harâc***, s. 53.
[263] Ebû Yûsuf, ***Harâc***, s. 54; Kudâme b. Cafer, ***Harâc***, s. 198.
[264] Ebû Yûsuf, ***Harâc***, s. 54.
[265] Ebû Yûsuf, ***Harâc***, s.123.

— ÜÇÜNCÜ BÖLÜM —

VERGİ TOPLAMA USÛLLERİ VE HARCAMA YERLERİ

Verginin türlerinin ve miktarlarının belirlenmesinden sonra en önemli kısmı tahsil evresidir. Zira dönemin koşulları içerisinde gerçekleştirilen tahsil şekilleri vergi mükelleflerini olumlu veya olumsuz olarak etkilemiş, dolayısıyla devlet hazinesi ve kamu düzeni açısından önem teşkil etmiştir. Vergilendirmede göz önünde bulundurulan ve verginin muhataplarına karşı ölçülü olarak sergilenen yaklaşımlar tahsil aşamaları içinde gerçekleştirilmeye çalışılmıştır. Kur'an ayetleri ile belirlenen harcama kalemlerinin korunması ve kamu düzenin sağlanmasına yönelik harcamaların yapılması verginin devamlılığı ve artması gibi konularda etkili olmuştur. Zekât ve ganimet harcamaları Kur'an'da sabitlenmiştir. Ancak feyin kapsamına giren vergilerin geniş bir harcama alanına sahip olması bazı sorunları beraberinde getirmiştir. Çalışmaya kaynaklık eden eserler bu harcama noktaları hakkında bir çerçeve oluşturmaya çalışmış, böylece vergilerden yüksek bir fayda elde edilmesini amaçlamıştır. Bu amaçlarla vergilerin toplanmasına ve harcanmasına dair ortaya konulan usüller bu bölümde ele alınacaktır.

A. Vergi Toplama Usulleri

Vergi toplama konusunda pek çok sebepten dolayı haksızlıklar ve karışıklıklar meydana gelmiştir. Bunlara dair önlem almak isteyen Ebû Yûsuf, halifeye dikkatli ve hassas davranmasını tembihlemiştir. Vergileri toplayacak memurların başına halifenin bildiği tanıdığı emin bir kişinin tayin edilmesini, o kişinin de güvenilir memurlar tayin ederek vergileri toplamasını istemiştir.[1] Tayin edilen memurlara yetecek miktarda maaş tahsis edilmesini, ancak bu maaşların büyük kısmının sadece zekât gelirlerinden ödenmemesi gerektiğini belirtmiştir. Aksi takdirde toplanan verginin memurlara maaş olarak dağıtılması gibi bir durum ortaya çıkacağını ve bu durumun gelirlerde azalmaya yol açacağını ifade etmiştir. Ayrıca Ebû Yûsuf, zekât toplayan memurlar ile harâc ve öşür toplayan memurların ayrı tutulmasını istemiştir. Ona göre harcama yerleri ayrı olan bu kalemlerin beraber toplanması, tüm Müslümanlara ait olan fey'in zekâtla karışmasına sebebiyet vermiştir. Hayvanlar cinsinden toplanan zekâtın öşür ve diğer zekâtlarla birleştirilmesini ve bu şekilde harcanmasını tavsiye etmiştir.[2]Zekât memurlarının yaklaşımları ve hassasiyetleri konusunda meşhur olan İbn Lütebiyye örneğini zikretmiştir. Hz. Peygamber (sav) onu Beni Süleym kabilesinin zekâtlarına memur tayin etmiştir. Zekâtları toplayıp geri dönen İbn Lütebiyye getirdiği malları zekât ve kendisine hediye edilenler olarak ayırmıştır. Bunun üzerine Hz. Peygamber (sav) minbere çıkmış ve "Benim gönderdiğim memura ne oluyor ki, bu sizindir bu da bana hediye edilmiştir, diyor. Acaba o, babasının ve anasının evinde otursaydı, ona bu mallar hediye edilir miydi? Canım elinde olana yemin ederim ki, eğer o kimse zekât mallarından bir şey alırsa, kıyamet gününde omuzlarında kükreyen bir deve yahut böğüren bir öküz yahut meleyen bir koyun taşır olduğu halde Allah'ın huzuruna gelir." buyurmuştur.[3]

---

[1] Ebû Yûsuf, ***Harâc***, s. 138.
[2] Ebû Yûsuf, ***Harâc***, s. 138.
[3] Ebû Yûsuf, ***Harâc***, s. 140.

Toplanan zekâtlarda zekât memurlarının dikkat etmesi gereken bir diğer husus, mükelleflerin elindeki en iyi malı almamalarıdır. Bu konuda EbûYûsuf, Hişam b. Urve'den şöyle bir rivayet aktarmaktadır; "Resûlullah İslâm'ın ilk zamanlarında bir zekât memuru gönderdi ve ona şöyle dedi: "Yaşlı ve yaşı ufak hayvanları, kusurlu olanları al. Halkın gözünden ayırmadığı seçkin hayvanları alma."[4] Bu ve benzeri rivayetler zekâtın toplanmasında adil ve hassas bir düzenin varlığını ifade etmektedir. Böylece temel ibadetlerden birisi gerçekleştirilirken insanların sıkıntıya düşmemeleri ve muhtemel zulümlerin en baştan engellenmesi sağlanmıştır.

Vergi toplamada iki yöntem bulunmaktadır. Bunlardan ilki devletin bölgelerden alacağı vergi miktarını belirleyerek bazı kişilere vermesidir. Halife tarafından belirlenen miktar dışında vergi toplamakla görevli amilin yüksek bir vergi belirlemesine ve baskıya yol açacak bu toplama çeşidi doğru bulunmamıştır. İkinci ve yaygın olan usul ise vergi memuru görevlendirilmesidir. Böylece verginin unsurları hakkında belirlenen miktarların tahsili ve ulaşımı memurlarca yapılmaktadır. Bu yöntem yaygın olarak kullanılmıştır.

1. İltizam

Harâc'ın toplanmasında vergi mükellefleri arasında meydana gelecek şiddet olaylarına engel olmak için harâc-ı mukaseme tavsiye edilmiştir. Böylece güçlü kimseler zayıf olanlara kendi mükellefiyetlerini yüklemeyecek, ayrıca vergi gelirlerinde de azalma olmayacaktır.[5]

---

[4] Ebû Yûsuf, ***Harâc***, s. 142.
[5] Ebû Yûsuf, ***Harâc***, s. 95.

İltizam[6] usulü ile vergi toplamayı doğru bulmayan Ebû Yûsuf, bu görüşüne sebep olarak bu usulde vergi toplanan bölgelerin harap olacağını, halkın ise sıkıntıya düşeceğini öne sürmüştür. O, mültezimin, anlaşmaya göre tahsil etmesi gerekenden çok daha fazla almasını muhtemel görmüştür. Bu sistemle vergi toplanması durumunda harâc mükelleflerine fazla vergi yükleneceğini veya kişilerden zor kullanma yoluna giderek fazla miktarda vergi alınabileceğini ifade etmiştir. Ancak bir bölgenin halkı belli bir kişinin iltizamını kabul ederse, halifenin de bunu uygun görmesi şartıyla, iltizam verilebilir. Ebû Yûsuf, burada mültezimin yanında halife tarafından görevlendirilen ve onu engelleme yetkisine sahip bir kişinin olması şartını da eklemiştir. Bu kişinin maaşının beytülmâlden verilmesini tavsiye etmiştir.[7] Müellifler arasında iltizam sistemini yalnızca Ebû Yûsuf ele almıştır.

2. Vergi Âmilliği

Vergi toplama sisteminde yaygın olarak vergilerin memurlar tarafından toplandığı görülmektedir. Sözlükte "bir işi yapan, işçi, zanaatkâr" anlamına gelen amil kavramı Kur'an'da zekâtla ilgili olarak "zekât toplamakla görevli olanlar" şeklinde zikredilmiştir.[8]

Vergi âmilliği yaygın olarak zekât toplama için kullanılmış olsa da cizye, harâc ve uşûrların toplanmasında da kullanılmıştır. Her bir vergi türü için ayrıca memur tahsis edilmesinin yanı sıra bir vergi türünü tahsil etmek üzere görevlendirilen memurların başka vergileri alabileceği de anlaşılmıştır.[9] Büyük bir sorumluluk olan bu memurluğu zulmederek yapan kişilerin öl-

---

[6] Özel bir şahsın devlete ait herhangi bir vergi gelirini toplamayı belirli bir yıllık bedel karşılığında üzerine almasına verilen addır. Mehmet Genç, "İltizam", ***DİA***, TDV yay., Ankara, 2000, c. XXII., s. 154-158.

[7] Ebû Yûsuf, ***Harâc***, s. 175-176.

[8] Mehmet Erkal, "Âmil", ***DİA***, TDV yay., İstanbul, 1991, c. III., s. 58; Tevbe 9/60.

[9] Müellif Sevâd arazisinin harâcını tahsil etmek üzere gönderilen memurların cizyeleri de alabileceklerini söylemektedir. Ebû Yûsuf, ***Harâc***, s. 202.

dürülmesine dair Hz. Peygamber'in hadisleri aktarılmıştır.[10] Bu konuya çokça önem veren ve vergi gelirlerine doğrudan etkisinin olduğunu belirten Ebû Yûsuf, vergi âmilliğini iltizam sistemine tercih etmiştir. Bununla birlikte memurlarda olması gereken bazı özellikleri zikretmiştir. O, bu özellikleri halifeye şu şeklide izah etmiştir:

"Vergi toplama işinde göreve getirdiğin kimseler; fakihler, âlimler ve ehl-i rey ile istişare eden iffetli, insanlar tarafından iyi ahlaklı olarak bilinen, Allah yolunda hiç kimseden korkmayan, koruduğu bir hakka, yerine teslim ettiği bir emanete karşılık sadece cenneti isteyen kişiler olsun. Eğer kötülük ederse şehadeti kabul olunan, bir meselede hâkim olup hüküm verse haksızlık etmeyeceğinden emin olunan kimseler olsun."

Bu şartları taşımayan, geçmişi, kişilikleri soruşturulmadan alelade atanan vergi memurlarına şahit olduğunu ifade eden Ebû Yûsuf, bunun yanlış olduğunu ve tıpkı mahkeme ve kaza işlerindeki tayinler gibi vergi memurlarının da sıkı bir teftişten geçmesi gerektiğini ifade etmiştir. Aksi durumda vergi memurunun fazla miktarda vergi toplayabileceği veya vergisiz mallardan vergi alabileceğini belirtmiştir. Bu ilkeleri öncelikli olarak halifeye tavsiye eden Ebû Yûsuf, bölümün devamında yapılan usulsüzlüklerle ilgili örnekler vermiştir.[11] Ayrıca merkezden halifenin direkt emrini taşıyan memurların valileri de denetlemesini istemiştir. Tüm bu baskı ve yolsuz işlere karşı halifeye, tayin ettiği valilerin anlayışlı, cömert ve dürüst kimselerden olması gerektiğini ifade etmiştir.[12] Merkezden görevlendirilen bu memurların ücretlerinin yüksek tutulmasını ve halka güzel davrananların halifenin özel iltifatıyla taltif edilmesini istemiştir.[13]

---

[10] Ebû Ubeyd, ***Emvâl***, s. 503.
[11] Ebû Yûsuf, ***Harâc***, s. 179-181.
[12] Ebû Yûsuf, ***Harâc***, s. 176-177.
[13] Ebû Yûsuf, ***Harâc***, s. 215.

Mahsulün zamanında kaldırılması ve işlenmesi süreçlerini detaylı olarak ele alan Ebû Yûsuf, tahsil için gidecek olan memurların bu zamanlara dikkat etmesini istemiştir. Bunların devamında ise harâcın, harman yerinde bulunan ekinden alınmamasını, harman savrulduktan sonra memurun harâcı hesaplaması gerektiğini belirtmiştir. Burada ölçülecek tartı birimlerine de dikkat edilmesini hem devletin hem de mükellefin hakkının aynı tartı ile ölçülmesini gerektiğini söylemiştir. Harman savrulup kafîz[14] ile ölçülecek hale geldiğinde memur vergiyi tahsil etmelidir.[15] Yine âmilin iaşesi, ölçüm ücreti, yardımcıların ücretleri, yemek masrafları, mahsulün nakil masrafları, harâc malından eksilen miktarlar, harâc defterlerinin, ölçekçilerin, taksim işi yapanların ve benzeri tüm harcamaların harâc vergisinden değil devlet tarafından karşılanması gerektiğini açıklamıştır.[16]

Harâc toplamak üzere tayin edilen âmile hibe hakkı tanınmamıştır. Ancak toplanan vergilerden veya harâc arazisinden halifenin izni dâhilinde halk için uygunluk, harâc konusunda bir fayda olması durumunda hibe edilmiştir. Yine bu hibeyi alan kişi içinde halifenin izni şart koşulmuştur.[17]Memur zekât malından veya aynî olarak alınan mallardan istediğini seçip alma yetkisine sahip değildir. Orta dereceli ürünü bularak tahsil etmeli ve böylece vatandaşı ve hak sahibini zarara uğratmamalıdır. Ayrıca memurlar aynî olarak alınan ürünleri nakletmeye de yetkili görülmemiştir.[18]Aynî ürünlerin zekâtında malların ortaya çıkarılması ve memura gösterilmesi gerektiği ifade edilmiş, ancak nakdî zekatlarda mükellefin beyanı esas alınmıştır.[19] Bu konuda bir diğer husus ise memurların bir görevli tayin edebilecekleri hakkındadır. Hz. Ömer tarafından Sevâd'ın cizyelerini toplamak üzere görevlendirilen Huzeyfe b. Yemân ve Sehl b. Huneyf bölgedeki kişilerin

---

[14] Kuru gıda maddelerinin ölçümünde kullanılan ölçek. Cengiz Kallek, "Kafîz", ***DİA***, Ankara,TDV yay., 2001, c. XXIV., s. 155-157.

[15] Ebû Yûsuf, ***Harâc***, s. 180.

[16] Ebû Yûsuf, ***Harâc***, s. 181.

[17] Ebû Yûsuf, ***Harâc***, s. 146-147.

[18] Ebû Yûsuf, ***Harâc***, s. 134.

[19] Ebû Ubeyd, ***Emvâl***, s. 505.

cizye miktarlarını belirleyerek köy reislerinden bu miktarları toplayıp getirmelerini istemiştir. Buna göre âmillerin, mükellefleri ve miktarları belli olan vergilerin tahsilinde yereldeki kişilerden de faydalanabilecekleri anlaşılmaktadır.[20]

Vergi âmilliği sistemi uygulanması ve denetimi açısında iltizam sisteminden daha iyi olarak görülmektedir. Sistemin daha iyi hale gelmesi için âmillerin baskı ve zulümleri ortadan kaldırılmaya çalışılmıştır. Ayrıca görevi iyiye kullanma yolunda âmilleri teşvik edecek imkanların artırılarak sağlanması istenmiştir.

B. Verginin Sarf Yerleri

1. Zekâtın Sarf Yerleri

Zekâtın sarf yerleri Kur'an'da Tevbe suresi 60. ayette şu şeklide ifade edilmiştir: "*Sadakalar (zekâtlar) ancak fakirlere, miskinlere, zekât toplayan memurlara, kalpleri kazanılmak ve İslâm'a ısındırılmak istenen kimselere (müellefe-i kulûb) köle azadına, borçlulara, Allah yolunda cihad edenlere ve yolculara aittir.*"

Ayette geçen kalpleri İslâm'a ısındırılmak istenenler kısmı Hz. Ömer döneminde uygulanmamıştır. Toplanan zekâtlar içerisinden sekizde bir kısmı zekât işlerine bakan vali ve memurlara tahsis edilmiştir. Diğer kısım ise şunlar arasında paylaştırılmıştır;

1. Fakir ve Miskinlere bir hisse (Bu hissenin dağıtımında zekâtın toplandığı beldenin fakir ve miskinlerine verilmesi gözetilir)
2. Borcunu ödemeye gücü yetmeyenlere bir hisse
3. Yolda kalmışlara bir hisse (İlim öğrenmek üzere yola çıkmış olanlar tercih edilir)
4. Köle azadı için bir hisse

[20] Ebû Ubeyd, ***Emvâl***, s. 74.

5. Müslümanlara ait yolların tamiri ve yeni yolların açılması için bir hisse (bu hisse zekât memurlarının hissesi verildikten sonra ayrılır)

Bu sınıfların dışında herhangi bir yere zekât malları harcanamamaktadır. Zekâtlar ayetle sabit olan bu yerlere aittir. Ancak halifenin bu sınıfların içinde birisine isterse tüm zekâtı verebileceği belirtilmiştir.[21] Zekât alabilecek kişilerin varlıkları hakkında alt sınır elli dirhem olarak zikredilmiştir. Ayrıca başka bir rivayette bir ukıyye olarak ifade edilmiştir. Ebû Ubeyd ukiyyenin alt sınır kabul edilmesinin daha doğru olduğunu savunmuştur.[22] Kudâme ise alt sınırın iki yüz dirhem olduğunu ifade etmiştir.[23]

2. Ganimetin Sarf Yerleri

Ganimetlerin sarf yerleri Enfâl suresi 41. ayette; "*Ganimet olarak elinize geçen mallardan beşte biri Allah'a, Resulüne, yakın akrabalarına, yetimlere, miskinlere ve yolculara aittir…*" şeklinde ifade edilmiştir. Ayetle sabitlenen 1/5 payın dışında kalan 4/5'lik kısım savaşa katılanlar arasında eşit bir biçimde paylaştırılmıştır. Ayrıca bu ganimete dâhil olmayan seleb ise Müslümanın öldürdüğü düşmandan aldığı ganimettir. Bu ganimet sadece o kişiye ait olup herhangi bir paylaşıma tabi tutulmamıştır.[24] Seleb ve hususi ganimetin dışında elde edilen ganimetler humusu ayrıldıktan sonra savaşa katılanlar arasında paylaştırılmıştır. Ayrıca humus alındıktan sonra veya önce devlet başkanı uygun gördüğü kişilere hususi ganimet verme konusunda yetkili kılınmıştır.[25]

Hz. Peygamber zamanında humus Allah ve Resûlü'ne ait olan pay bir olmak üzere beş kısma ayrılmıştır.[26]O ayrıca ganimet taksim olmadan önce

---

[21] Ebû Yûsuf, ***Harâc***, s. 138.
[22] Ebû Ubeyd, ***Emvâl***, s. 543-524.
[23] Kudâme b. Cafer, ***Harâc***, s. 204.
[24] Ebû Ubeyd, ***Emvâl***, s. 332.
[25] Ebû Ubeyd, ***Emvâl***, s. 334.
[26] Ebû Yûsuf, ***Harâc***, s. 50.

aldığı safî, 4/5'ten Müslümanlarla beraber aldığı hisse ve humus olmak üzere ganimetten üç pay almıştır.[27] Vefatından sonra ise humus üç parça olarak ayrılmıştır. Bir müddet ganimetlerin humusu harp hazırlıkları için kullanılmıştır.[28]

Ganimetler birkaç bölüme ayrılarak kişilere tahsis edilmiştir. Ayetle sabit olan humus ise Hz. Peygamber'in vefatından sonra bir müddet daha akrabalarına verilmeye devam edilmiş, ancak zaman zaman savaş hazırlığı gibi yerlerde kullanılmıştır.

3. Feyin Sarf Yerleri

Feyin sarf yerlerinin belirlenmesi –sarf yerleri açıkça zikredilmemiş olsa da- Haşr suresi 7.-10. ayetler çerçevesinde yapılmıştır. Buna göre bu ayetlerde;

"*Allah'ın (başka) beldeler halkından alıp Resûlüne fey' olarak verdikleri, Allah'a, peygambere, yakınlara, yetimlere, yoksullara ve yolda kalmışlara aittir; (servet) içinizden sadece zenginler arasında dönüp dolaşan bir şey olmasın…,(Bu gelirler) Allah'ın lütuf ve rızâsının peşine düşerek Allah'a ve Resûlüne yardım ederlerken yurtlarından ve mallarından uzaklaştırılmış olan yoksul muhacirlerin hakkıdır…, Onlardan önce bu yurda yerleşmiş ve gönülden inanmış olanlar…, Bunların arkasından gelenler…*" şeklindeki ifadeler feyin harcama noktaları hakkında kapsamlı bir çerçeve çizmektedir.

Bu ayetleri temel alan Hz. Ömer, feyin tüm Müslümanlara ait olduğunu söyleyerek uygulamaya koymuştur.[29] Ancak şu hadis sebebi ile feyin aidiyeti konusunda farklı görüşler ortaya atılmıştır. Büreyde, Süleymân b. Büreyde, Alkame b. Mersed, Süfyân b. Saîd tarikiyle Abdurrahman b. Mehdî'den

---

[27] Ebû Yûsuf, ***Harâc***, s. 55.
[28] Ebû Yûsuf, ***Harâc***, s. 51.
[29] Ebû Ubeyd, ***Emvâl***, s. 247.

Ebû Ubeyd'in rivayet ettiği hadis-i şerifte Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur:

"Peygamber (sav) bir ordu veya bir ordu birliğine komutan tayin ettiği zaman, hususi olarak bu komutanın kendi nefsi hakkında Allah'tan korkmasını, maiyetinde bulunan Müslümanlara iyi davranmasını tavsiye ederdi. Daha sonra şöyle buyurdu: Allah'ın adıyla, Allah yolunda savaşa çıkınız. Allah'ı tanımayanlarla harp ediniz. Ganimette hainlik yapmayınız. Ahde vefasızlık etmeyiniz. Musle yapmayınız. Hiçbir çocuk öldürmeyiniz. Müşriklerden olan düşmanınla karşılaştığın zaman onlara üç hasletten birine davet et. Bunlardan hangisine icabet ederlerse onların icabetini kabul et ve kendilerine bildir ki, bunu yaptıkları takdirde muhacirlerin sahip oldukları haklara sahip olacaklar ve onlarla aynı görevlerle mükellef olacaklardır. Eğer hicretten kaçınırlarsa kendilerine haber ver ki, onlar Müslümanlar gibi addedilecek ve Müslümanlar hakkında cari olan Allah'ın hükümleri onların hakkında da uygulanacaktır. Müslümanlarla beraber cihada çıkmadıkları takdirde fey ve ganimetten bir şey alamayacaklardır. Şayet bunu reddederlerse onlardan cizye vergisi iste. Eğer bu konuda davetine icabet ederlerse, onların icabetlerini kabul et ve onlardan elini çek. Şayet bunu da reddederlerse Allah'tan yardım dileyerek onlara karşı savaş."[30]

Bu hadiste görüldüğü üzere Hz. Peygamber hicret etmeyen, cihada katılmayan, iş ve işlemlerde Müslümanlarla sorumluluk paylaşmayanların fey ve ganimetten yararlanamayacaklarını söylemiştir. Bu hadisi merkeze alan âlimler bu şartlardan birini yerine getirmeyen veya miskin olmayanların beytülmalden yararlanamayacaklarını ifade etmişlerdir. Tüm Müslümanların ortak bir dine ve kıbleye sahip olduğunu, diğer kavimlere karşı tek bir el olduğunu, birbirlerinden sorumlu olduklarını söyleyen âlimler ise Haşr suresindeki ayetleri delil alarak tüm Müslümanların beytülmâlden faydalanmaları gerektiği görüşünü savunmuşlardır. Ebû Ubeyd ayetlerin ayeti nesh ettiği gibi hadisleri de nesh ettiğini ifade etmiş ve buna örnek olarak hicret-

---

[30] Ebû Ubeyd, ***Emvâl***, s. 246.

ten sonra Müslümanların birbirlerine mirasçı olmalarını ve daha sonrasında bunun kaldırılmasına dair ayetleri zikretmiştir.[31] Hicretin Mekke fethine kadar olduğunu[32] ifade etmiştir. Konu hakkında başka delil olarak borçluyken ölen kişinin borcunun Allah ve Resûlüne ait olduğunu ifade eden hadisleri göstermiştir. Buna göre öldükten sonra arkasında borç bırakan ve feyden bir hak olarak bu borcu beytülmâlden ödenen kişinin hayatta iken de feyde hakkı olduğunu ileri sürmüştür.[33] Tüm bu delilleri bir araya getiren müellif Hz. Ömer'in uygulamasının muhkem ayetlere dayandığını söylemiştir. Miktar konusunda ise belirli bir miktar zikretmeyerek bu konuda devlet başkanının en yetkili olduğu görüşündedir.[34]

Feyin dağıtımında gidilen bir diğer ayrım ise şehir/köy ahalisi ve bedevi ayrımıdır. Bedevilerin Müslüman topluluğun, cemaatin içinde yer almamaları, ve Müslümanların ortaya koydukları pek çok şeyin içinde aktif olmamaları sebebiyle feyden özel bazı şartlar dışında yararlanamayacaklarına dikkat çekilmiştir.[35]Buna göre; (i) müşrikler tarafından gerçekleştirilen saldırıda yenilgiye uğrarlarsa, (ii) şiddetli bir doğa olayına maruz kalırlarsa, (iii) aralarında büyük çaplı bir kan davası veya toplumsal infial geçekleşirse devlet başkanının emriyle feyden yararlanmışlardır.[36]

Fey tahsisatında Hz. Ömer uygulaması tüm müelliflerce ana esası teşkil etmiştir. O, feyden tüm Müslümanların faydalanması gerektiğini düşünmüş

---

[31] Enfâl suresi 72 ve 75. ayetleri konu edinen Ebû Ubeyd 72. ayetle ortaya çıkan durumun 75. ayetle ortadan kalktığını ifade eder.

[32] Hz. Peygamber buyurdu; meskenlerinizde durunuz. Zira hicret son bulmuştur. Ancak (Mekke'den) cihad amacı ile ve Allah rızasını kazanmak niyetiyle çıkılabilir. Binaenaleyh (devlet tarafından) cihada çağırıldığınızda hemen cihada çıkınız.

[33] Ebû Ubeyd, ***Emvâl***, s. 254.

[34] Ebû Ubeyd, ***Emvâl***, s. 256.

[35] Ebû Ubeyd, ***Emvâl***, s. 260.

[36] Ebû Ubeyd, ***Emvâl***, s. 260. Bu konuda temel alınan ayetler Enfâl suresi 72/75. Ayetlerdir. Yine İbn Abbas'ın bu konudaki rivayeti de önemlidir. Bir başka delil ise şehir/köy halkından olmayan Kabiysa b. Muhârik el-Hilâlî'nin ödeyemediği borcu için Hz. Peygamber'den yardım istemesi ve Hz. Peygamberin onu zekât malından faydalandırmasıdır. Daha dar kapsamlı zekâttan faydalanmak, kapsamı geniş olan feyden de faydalanabilmeyi gerektirir. bkz. Ebû Ubeyd, **Emvâl**, s. 263.

ve bu şekilde uygulamaya gitmiştir. Şehir/köy halkı ve bedevi ayrımı yapılarak, şehir halkı için düzenli bir nakit ve erzak tahsisatı yapmış, bedeviler için ise üç şart kapsamında feyden yararlanmalarını sağlamıştır. Fey'in dağıtımında kapsamı olabildiğince geniş tutmuş, iyi ahlak sahibi olmayı ve sahabe olmayı da fey tahakkuk kriterlerine dâhil etmiştir.[37] Hz. Ali de Müslümanlarla birlikte hareket edenlerin feyden men edilemeyeceğini savunmuştur.

Feyin dağıtımında Hz. Peygamber ve Hulefa-i Raşidin hassas davranmışlardır. Gelen malı beytülmalde biriktirmemiş, hızlı bir biçimde Müslümanlara dağıtmışlardır. Feyin üzerinde tüm Müslümanların hakkı bulunduğu için tehlikeli görmüşlerdir. Dağıtım usulü olarak Hz. Peygamber evliye iki, bekara bir hisse şeklinde feyi paylaştırmıştır. Hz. Ebû Bekir de feyde tüm Müslümanların hakkının olduğunu söylemiş ve eşit paylaşım yapmıştır. Hz. Ömer ise insanları İslâm'a olan faydalarına, faziletlerine ve Hz. Peygamber'e olan yakınlıklarına[38] göre derecelendirmiş ve tahsisat bağlamıştır.[39] Ancak o, vefatından bir yıl önce bu uygulamasından vazgeçeceğini ve Hz. Ebû Bekir'in uygulamasını hayata geçireceğini ifade etmiştir. Yapılan tahsisatları ise kayıt altına almak üzere defterler hazırlatmıştır. Ancak bu defterler günümüze ulaşmamıştır.

Fey, hür olan Müslümana verilmiştir. Hz. Ömer İslâm'ı savunan ve cihada katılan kölelere feyden pay vermiş, ancak devamlı bir tahsisat bağlamamıştır. Bunun sebebi köleye verilenin sahibinin sayılması ve böylece o kişilerin feyden iki pay alacak olmalarıdır. Mükateb kölenin[40] azadı için ise zekât malından gereken tahsisat yapılmıştır.[41]Yeni doğan çocukların feyde

---

[37] Ebû Ubeyd, ***Emvâl***, s. 292. Hz. Ömer; Harice b. Huzeyfe'ye şecaati için, Osman b. Kays es-Sehmi'ye ise misâfirperverliği için feyden tahsisât vermiştir.

[38] Ebû Ubeyd, ***Emvâl***, s. 259. Zeyd b. Harise'nin Hz. Peygambere daha yakın olduğunu düşünen Hz. Ömer, onun oğlu Usame'ye kendi oğlundan daha fazla tahsisât vermiştir.

[39] Ebû Ubeyd, ***Emvâl***, s. 256.

[40] Köle veya câriyenin bir bedel karşılığında hürriyetini elde edebilmesi için efendisiyle anlaşmasıdır. Fahrettin Atar, "Mükâtebe", ***DİA***, İstanbul, TDV yay., 2006, c. XXXI., s. 531.

[41] Ebû Ubeyd, ***Emvâl***, s. 279.

olan payları da ayrılmıştır. Hz. Ömer önceleri sütten kesildikten sonra pay verse de daha sonra bu uygulamayı değiştirerek yeni doğan her bebeğe feyden pay tahsis etmiştir.[42] Fey tahakkuk ettikten sonra vefat eden kişilerin hakları da mirasçılarına ödenmiştir.[43] Mevlalarda Araplarla bir tutulmuş ve feyden aynı ölçüde paylarını almışlardır.[44]

Fey tahsisatının dağıtımına başlarken önce Hz. Peygamber'in eşlerinden sonra ilk muhacirlerden, geç muhacirlerden ve ensardan başlanmıştır.[45]Miktarları değişmekle birlikte Hz. Peygamber'in eşlerinden Hz. Âişe'ye 12 bin dirhem, diğer eşlerine 10 bin, Safiye ve Cüveyriyye'ye ise 6'şar bin dirhem atıyye verilmiştir. Bedir'e katılan Ensar ve Muhacirlere verilen atıyyeler (4, 5 veya 6'şar bin dirhem) diğerlerinden daha fazla tutulmuştur. İlk Muhacir kadınlar (Esma bt. Umeys, Esma bt. Ebîbekr, Abdullah b. Mesûd'un annesi Ümmü Akd) da diğer kadınlardan üstün tutulmuştur.[46]

Nakdî yapılan tahsisatın haricinde feyden erzak tahsisi de yapılmıştır. Hz. Ömer bir ölçüm[47] ile her kişiye aylık iki cerîb zahirenin yeterli olacağını tespit etmiş ve bu miktarı köleler de dâhil tüm Müslümanlara aylık olarak vermiştir.[48]

Devlet gelirlerinin çoğalması, imar edilen toprak miktarının artması maksadı ile imar faaliyetleri fey gelirlerinden yapılmıştır. Halkın ve devletin faydasına olan, üzerinde ittifakla anlaşılan bölgelerdeki eksiklikler devlet tarafından giderilmiştir. Bu bağlamda yapılacak nehir imarları, kanalların

---

[42] Ebû Ubeyd, ***Emvâl***, s. 272. Sütten kesilsin veya kesilmesin her çocuğa 10 dinar tahsis etmiştir.

[43] Ebû Ubeyd, ***Emvâl***, s. 291.

[44] Ebû Ubeyd, ***Emvâl***, s. 268.

[45] Ebû Ubeyd, ***Emvâl***, s. 256.

[46] Tahsisât miktarları hakkında meşhur rivayetler ele alınmıştır. Hz. Ömer dönemi divân defterlerinin kayıp olması net rakamlar zikredilmesini zorlaştırmaktadır. Ebû Ubeyd, ***Emvâl***, s. 258.

[47] Hz. Ömer bir cerîb un getirilmesini emretti. Bunu ekmek yaptırdı ve zeytinyağı ile karıştırarak serid (yemek çeşidi) haline getirdi. Bu yemeğe otuz kişi davet etti. Akşamda aynı yemeği yaptırdı ve otuz kişi davet etti. Böylece bir kişiye aylık iki cerîb zahirenin yeterli olacağını tespit etti. Ebû Ubeyd, ***Emvâl***, s. 278.

[48] Ebû Ubeyd, ***Emvâl***, s. 278.

açılması ve temizliği gibi işlerin masrafları devlet tarafından gerçekleştirilmiştir. Vergi mükellefleri bu işlerin ödemelerinden sorumlu tutulmamıştır. Ancak kişilerin şahsi mülklerine giden ara kanal ve benzeri küçük işler şahıslara bırakılmıştır. Yine nehirler üzerinde bulunan baraj ve bentlerin imar ve tamir işleri devlet tarafından beytülmalden ödenerek yapılmıştır. Bu iş ve işlemlerin yapılmasında ise güvenilir memurlar tayin edilmesine özen gösterilmiştir. Halife tarafından valilerin yaptığı işleri denetlemek üzere ilgili bölgelere özel olarak memurlar gönderilmiştir. Tespit edilen haksızlık durumları karşısında vali ve yetkili kişiler sert bir ceza ile cezalandırılarak olumsuzlukların önüne geçilmeye çalışılmıştır.[49] Tüm bunlar kamu nizamı ve vergi düzenini sağlayarak daha çok toprağın ıslah edilmesi ve devlet gelirlerinin artırılmasına yönelik gerçekleştirilmiştir.

Devletin en geniş kapsamlı geliri olan fey, harcama noktasında diğerlerinden daha esnektir. Böylece devletin kamu düzeni, savunma ve imar gibi faaliyetleri tüm Müslümanların faydasına olmak kaydıyla fey gelirlerinden karşılanmıştır. Ayrıca ilk dönemlerde bu gelirlerin bir kısmı kişilere aynî ve nakdî bir biçimde dağıtılmıştır. Önceliğin Müslümanlara verildiği bu dağıtımdan Hristiyanlar ve Yahudilerde faydalanmıştır. Münferit ve az sayıda olmalarına rağmen, Hz. Ömer'in ihtiyar bir Yahudi'ye maaş bağlaması, Ömer b. Abdilaziz'in beytülmalde fazla kalan nakitlerden zimmîlere iki yıl sonra ödenmek üzere borç vermesi bu konudaki meşhur örneklerden kabul edilmiştir.

---

[49] EbûYûsuf, ***Harâc***, s. 182-183.

– SONUÇ –

İnsanların bir arada yaşamasıyla başlayan süreç beraberinde pek çok yeniliği getirmiştir. Toplulukların ortak ihtiyaçları ve birlikte yaşamın gereklilikleri gibi etmenler yeniliklerin ortaya çıkmasında büyük öneme sahiptir. Yönetim yapılarının kurulması, kamu düzeninin oluşmaya başlamasıyla beraber vergi ortaya çıkmış, toplum yaşamının devamlılığında ve düzeninde önemli bir yer edinmiştir. Her toplum ve sistemin kendine göre uyarladığı vergiler kamu düzenini sağlayan devletlerin temel kaynakları olmuştur. Birden çok etkene bağlı olarak şekillenen vergiler bazı zamanlar araç olarak görülmüş, ancak çoğu zaman amaca dönüşmüştür. Böylece kamu hayatının düzenini sağlaması gerekirken çoğunlukla toplumda problemler ortaya çıkarmıştır.

Hz. Peygamber'e vahyin indirilmesiyle başlayan sürecin Mekke döneminde, ekonomik bir mükellefiyetin olmadığı bilinen bir konudur. Ancak Medine'ye hicretten sonra Müslümanların giderek gelişen bir devlet yapısına sahip olmaları ekonomik düzenlemeleri de beraberinde getirmiştir. Hz. Peygamber döneminde ilk örnekleri gerçekleştirilen ekonomik düzenlemelerin gelişimi Hulefâ-yi Râşidîn döneminde gerçekleşmiştir. Özellikle Hz. Ömer döneminde devletin ana kaynakları olan vergiler sistemli bir biçimde uygulanmıştır.

İslâm devletinde uygulanan vergi sistemlerinin Kur'an temelli gerçekleştirilmesi amaçlanmıştır. Ancak Kur'an'da emredilen zekâtın vergi olup olmayacağı tartışılmıştır. İlahi bir emir olan ve İslâm inanç esasları arasında yer alan zekâtın toplanmasında devletin rolünün olması bu tartışmayı bera-

berinde getirmiştir. Ancak şartları, miktarı ve harcama noktaları ayetle belirlenmiş olan zekât sadece toplanmasında ve dağıtımında devletle ilişkili olmuştur. Hz. Osman döneminde nakitlerin zekâtının toplanma ve dağıtım süreçleri kişilere bırakılmıştır. Zekâtın devletle olan zayıf ilişkisi ve bir müddet sonra kişilerin sorumluluğuna bırakılması, İslâm inanç esasları arasında yer alması onun vergi değil mali bir ibadet olduğunun göstergelerinden kabul edilmelidir.

Hz. Ömer dönemiyle beraber artan fetihler vergi kaynaklarının artışını ortaya çıkarmıştır. Giderek genişleyen sınırlar ve elde edilen bereketli araziler vergi anlayışı üzerinde etkili olmuştur. Savaşlarla elde edilenlerin ganimet statüsünde değerlendirilme ve askerler arasında paylaştırılma arzusu Hz. Ömer tarafından yeniden yorumlanarak uygulanmıştır. İslâm'la birlikte ortaya çıkan ekonomik başlıklardan en geniş kapsamlısı olan fey, Hz. Ömer tarafından devletin devamlılığında ve kamusal düzenin sağlanmasında ana kaynak haline dönüştürülmüştür. Feyin içerisinde birden çok gelirin yer alması ve harcama noktasında zekâta göre daha geniş kapsamlı olması önemlidir. Çünkü devletin kamu hizmetlerini gerçekleştirmede ve savunma harcamaları gibi pek çok kalemi karşılamada geniş bir kaynağa sahip olması gerekmektedir. Böylece İslâm devleti için fey bu ana kaynağı oluşturmuştur. Ayrıca Hz. Ömer döneminde çevre ülkelerin ve eski yönetim sistemlerinin uygulamış olduğu vergi düzenlerinden de faydalanılmıştır. Harâcın ve uşûrun belirlenmesinde ve uygulamasında bu etki görülmektedir. Böylece İslâm devletinde vergi sisteminin oluşumunda çevre etkenlerden de faydalanıldığı anlaşılmaktadır.

İslâm devletinde verginin ana konusu olarak vatandaş, arazi ve ürün yer almaktadır. Bu durum nerdeyse tüm devletler için geçerlidir. Vatandaş ayrımı genelde Müslümanlar ve zimmîler, arazi ayrımı ise öşür ve harâc arazileri şeklinde yapılmıştır. Ancak devletin en önemli gelir kalemi vatandaş ve arazi ayrımına dayanmaktadır. Harâc ve cizye gelirleri çoğu zaman devletin gelirleri arasında en üst sıralarda yerini almıştır. Devlet yöneticileri tarafın-

dan bu gelirin artarak devamlılığı sağlanmaya çalışılmıştır. Ancak bu durum gelirlerin belirlenmesinde ve tahsilatında çoğu zaman olumsuz sonuçlara yol açmıştır. Vergilerin belirlenmesinde temel hareket noktası güçyetirebilirlik olarak kabul edilmiş ve bu olumsuzlukların önüne geçilmeye çalışılmıştır.

Arazilerin sınıflandırılmasında elde ediliş şekli ana esas alınmıştır. Üzerinde yaşayan kişilerin inançları da diğer bir etken olmuştur ancak durum ve şartlara göre bu etken devre dışı bırakılmıştır. Fetihle alınan arazilerin çoğunlukta olması gelirlerin artmasını sağlamıştır. Böylece harâc arazisi olan toprakların üzerinde yaşayan kişiler inançlarını değiştirdiğinde gelirin azalmaması için harâc tahsilatının devam ettirildiği görülmüştür. Ayrıca mülkiyet hakkı da bu yönteme göre belirlenmiştir. Harâc toprakları tüm Müslümanların ortak malı kabul edilmiş, üzerinde yaşayanlar ise kiracı olarak nitelendirilmiştir.

İslâm devletinde verginin oluşum ve gelişim süreçlerinin Kur'an merkezli ancak çevre faktörleri de göz önünde bulunduran evrelerden geçtiği anlaşılmaktadır. Zekât vergi sisteminin dışında mali bir ibadet olarak uygulanmıştır. Fey diğer gelirlerin bir nevi üst başlığı olarak kabul edilmiş ve kapsamı genişletilmiştir. Feyin kapsamında olan ganimet vergi olmamakla beraber devletin kamu harcamalarında kullanabileceği halifenin kısmen de olsa tasarrufunun bulunduğu bir gelir olarak nitelendirilmiştir. Ganimetin bir parçası olan humusun ise Hz. Peygamber'in vefatından sonra ayette zikredilen yerlerin dışında harcandığı görülmektedir. Ancak harâc ve emvâl yazarları humusun zekâtla eş değer tutulmasını ve ona göre harcanması gerektiğini ifade etmişlerdir. Feyin kapsamında olan cizye, harâc, uşûr ise halifenin tasarrufunda olan kaynaklardır. Bu kaynakların belirlenmesi ve harcanması noktasında daha esnek davranılmıştır. Böylece devleti yönetenler bu vergilerin miktarlarını artırma hususunda önemli bir çaba sarf etmişlerdir. Burada Hz. Peygamber ve sonrasında uygulanmaya çalışılan mükelleflerin ödeyebilecekleri miktarların belirlenmesi amacı devreye girmektedir.

Ancak yukarıda bahsettiğimiz gibi vergi her ne kadar kamusal düzenin sağlanması için bir kaynak olarak var olsa da yöneticiler tarafından bir amaca dönüşmesi sıkça rastlanan bir durumdur. Böylece İslâm devletinde de vergilerin belirlenme ve toplanmasında çoğu zaman güçyetirebilirlik ilkesinin göz ardı edildiği ve mükelleflere ödeyemeyecekleri miktarların yüklendiği görülmüştür.

İslâm her alanda olduğu gibi mali konularda da dengeli bir düzeni kurmayı amaçlamıştır. İbadet olarak zekâtı emretmiş onun dışındaki kaynaklar hakkında bazı ilke ve kurallar koymuştur. İslâm'da vergilerin belirlenmesinde ve düzenlenmesinde Hz. Peygamber'den sonra ikinci kurucu Hz. Ömer olmuştur. Konu hakkında isabetli kararlar alarak vergi düzenini oluşturmuş ve kaynakları çoğaltmıştır. Tüm bunlar bize İslâm devletinin özgün vergi sistemlerinden çok var olanları Kur'an çerçevesinde yeniden düzenleyerek uyguladığını göstermektedir.

– KAYNAKÇA –

Dini Kavramlar Sözlüğü, Ankara, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2010.

Kutsal Kitap : eski ve yeni antlaşma (Tevrat, Zebûr, İncil), İstanbul, Kitab-ı Mukaddes Şirketi, 2001.

Akşit, Oktay, *Roma İmparatorluk tarihi(M.S. 193-395)*, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1970.

Apaydın, Yunus H., "Humus", DİA, Ankara, TDV yay., c. XVIII., s. 365-369.

Atar, Fahrettin, "Mükâtebe", DİA, İstanbul, TDV Yayınları, c. XXXI., s. 531-533.

Belâzurî, *Fütûhu'l Büldân*, Çev., Mustafa Fayda, İstanbul, Siyer Yayınları, 2013.

Demirci, Mustafa, "İktâ", DİA, c. XXII., s. 49-52.

Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellam, *Kitabû'l Emvâl*, Çev., Cemaleddin Saylık, İstanbul, Düşünce Yayınları, 1981.

Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellam, *Kitabû'l Emvâl*, Dârû'l-Selam, Kahire, 2009.

Ebû Yûsuf, *Kitabû'l Harâc*, Çev., Ali Özek, İstanbul, Bahar Yayınları, 1973.

Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-Harâc*, Amman , Daru Künuzi'l-Ma'rifeti'l-İlmiyye, 2009.

Ebû'l Velîd el-Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, Ankara, Ankara Okulu Yayınları, 2017.

Erkal, Mehmet, "Zekât", DİA, c. XXXXIV., s. 207-209.

Erkal, Mehmet, *İslâm'ın Erken Dönem Vergi Hukuku Uygulamaları*, İstanbul, İsam Yayınları, 2009.

Erkal, Mehmet, "Öşür", DİA, c. XXXIV., s. 100-103.

Erkal, Mehmet, "Cizye", DİA, c. VIII., s. 42.

Erkal, Mehmet, "Âmil", DİA, c. III., s. 58-60.

Falay, Nihat, *Maliye Tarihi (Ders Notları)*, İstanbul, Filiz Kitabevi, 1996.

Fayda, Mustafa, *Hz. Ömer Zamanında Gayrimüslimler*, İstanbul, İFAV, 2006.

Fayda, Mustafa, "Zimmî", DİA, Ankara, TDV Yayınları, c. XXXXIV., s. 428-434.

Genç, Mehmet, "İltizam", DİA, c. XXII., s. 154-158.

Günay, H. Mehmet, "Himâ", DİA, c. XVIII., s. 52-55.

Hamevî, *Mu'cemü'l Üdeba-İrşâdü'l Erîb ilâ Ma'rifeti'l Edîb, thk., Ömer Farûk et-Tabbâ'*, Beyrut, Müessesetü'l Maarif, c. XVI., 1999.

Hatîb el-Bağdadî, *Tarîhu Medineti Selâm*, Beyrut, DaruGarbi'l-İslâmî, 2001.

İbn Zencûye, *Kitâbü'l Emvâl*, thk., Şakir Zîb Feyyaz, Riyad, Melik Faysal İslâmi Araştırmalar Merkezi, 1986.

İbnü'n-Nedim, *el-Fihrist*, 1971.

Kallek, Cengiz, *İslâm İktisat Düşüncesi Tarihi, Harac ve Emvaller*, İstanbul, Klasik Yayınları, 2015.

Kallek, Cengiz, "Kudâme b. Ca'fer", DİA, c. XXVI., s. 311-312.

Kallek, Cengiz, "Yahyâ b. Âdem", DİA, c. XXXXIII., s. 234-237.

Kallek, Cengiz, "Kitâbü'l Emvâl", DİA, c. XXVI., s. 98-100.

Kallek, Cengiz, "Kafîz", DİA, c. XXIV., s. 155-157.

Kayan, Ahmet, "Verginin Tarihsel Gelişmi ve Sebep Olduğu Bazı olaylar", Maliye Dergisi, sy. 135, 2000, s. 80-87.

Kettâni, *Er-Risâletü'l-Müstetrafe li-Beyâni Meşhûri Kütübi's-Sünne*, Beyrut, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1993.

Kudame b. Ca'fer, *Kitâbü'l Harâc*, Thk., Muhammed Hüseyin Zebîdî, Daru'l-Reşîd, Irak, 1981.

Makrîzi, *en-Nukudü'l-İslâmiyye*, Thk., Muhammed Seyyid Ali Bahrülulum, el-Mektebetü'l-Hayriyye, Necef, 1967.

Muhammed Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, İstanbul, Beyan Yayınları, 2009.

Öğüt, Salim, "Ebû Yusuf", DİA c. X., s. 260-265.

Ömer Lütfi Barkan, *İktisat Tarihi*, İstanbul, Sermet Matbaası, 1957.

Pelin, Fazıl İ., *Finans İlmi ve Finansal Kanunlar*, İstanbul, İsmail Akgün Basımevi, 1945.

Râğıb el-İsfahâni, Müfredât, Çev., Yusuf Türker, İstanbul, Pınar Yayınları, 2010.

Sahillioğlu, Halil, "Dinar", DİA, c. IX., s. 352-355.

Sahillioğlu, Halil, "Dirhem" DİA, c. IX., s. 368-371.

Tuğ, Salih, *İslâm Vergi Hukukunun Ortaya Çıkışı*, İstanbul, 1984.

Tüccar, Zülfikar, "Ebû Ubeyd Kasım b. Sellâm", DİA, c. X., s. 48-49.

Varcan, Nezih, Çakır, Tufan, *Maliye Tarihi*, Eskişehir, Anadolu Üniversitesi, 2000.

Yahyâ b. Âdem el-Kureşî, *Kitâbü'l Harâc*, thk., Ahmet Şakir, Kahire, Sikafetu Diniyye, 2013.

Yahyâ b. Âdem el-Kureşî, *Kitâbü'l Harâc*, çev., Osman Eskicioğlu, Ankara, Ankara Okulu Yayınları, 2018.

Yıldırım, Ahmet, "İbn Zencûye", DİA, c. XX., s. 462-463.

Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, Beyrut, Müessesetü'r-Risâle, 1983.

Zehebî, *Menâkibü'l-İmam Ebî Hanîfe ve Sahibeyn Ebî Yûsuf ve Muhammed b. el-Hasen*, thk., Muhammed Zahid el-Kevserî, Ebû'l Vefa el-Afgânî, Beyrut, Dâru'l Kütübi'l Arabiyye, 1988.

Ziriklî, *el-A'lâm Kamûsu terâcim li-eşheri'r-ricâl ve'n-nisâ min'el-Arab ve'l-müstarebîn ve'l-müsteşrikîn*, Beyrut, Dârü'l-İlm li'l-Melayin, 2002.

SAMER

KSÜ Siyer-i Nebi Araştırmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi

KSÜ Siyer-i Nebi Araştırmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi

SAMER

KSÜ Siyer-i Nebi Araştırmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi

SAMER

KSÜ Siyer-i Nebi Araştırmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi

SAMER